

บทที่ 2

การสำรวจองค์ความรู้

องค์ความรู้ทั้งทางด้านทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ผู้วิจัยสำรวจเพื่อนำมาใช้ในการศึกษาวิทยานิพนธ์ เรื่อง “พลวัตของเครือข่ายอำนาจท้องถิ่นในจังหวัดชลบุรีในยุคของการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น” สามารถสรุปเป็นหัวข้อต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. ความหมายของเครือข่ายทางสังคม
2. ฐานคิดของแนวการศึกษาเครือข่ายทางสังคม
3. รูปแบบของเครือข่ายทางสังคม
4. ทฤษฎีที่เกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม
5. แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายอำนาจ
6. เอกสารทางวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเครือข่ายทางสังคม

ความหมายของเครือข่ายทางสังคม

มีผู้ให้นิยามของคำว่า เครือข่ายทางสังคม ไว้หลายความหมาย โดยผู้วิจัยจะขอนำเสนอโดยสังเขป ดังนี้

Boissevain (1974, p. 22) ให้นิยามของ เครือข่ายทางสังคมว่า หมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคล โดยมีการติดต่อสื่อสารและแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน

Borgatta and Borgatta (1992, p. 1887) ให้นิยามของ เครือข่ายทางสังคมว่า หมายถึง ปรากฏการณ์ทางสังคมในรูปแบบหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงแบบแผนการจัดเรียงความสัมพันธ์ (Patterned Arrays of Relationship) ระหว่างปัจเจกชนที่ร่วมกระทำการในสังคม

Alter and Hage (1993 อ้างถึงในนฤมล นิราทร, 2543, หน้า 6) กล่าวว่า เครือข่ายทางสังคม คือ แบบแผนทางสังคม ที่เปิดโอกาสให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์กร เพื่อแลกเปลี่ยนการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียว และการร่วมกันทำงาน เครือข่ายประกอบด้วยองค์กรจำนวนหนึ่งซึ่งมีอาณาเขตที่แน่นอนหรือไม่ก็ได้และองค์กรเหล่านี้มีฐานะเท่าเทียมกัน

Bruce and Yearley (2006, p. 239) ให้นิยามว่า เครือข่ายทางสังคม คือ แบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคม (Pattern of Social Relationship) ของปัจเจกชน (Individual) ซึ่งนักสังคมวิทยาถือว่าเป็นหน่วยวิเคราะห์ (Unit of Analysis) ในการศึกษา และใช้วิธีศึกษา โดยการสังเกต (Observation) ก่อนจะเขียนออกมาเป็นแผนที่ปฏิสัมพันธ์ (Interaction Mapping)

พิมพัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ และวาทีนิ บุญชะลิกษ์ (2536) อธิบายว่า เครือข่ายทางสังคม หมายถึงสายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งกับบุคคลอื่น ๆ อีกหลาย ๆ คน เครือข่ายสังคมในที่นี้จึงเปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ใช้ศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ (Informal Group) องค์กรทางสังคม (Social Organization) และโครงสร้างสังคม (Social Structure) รวมทั้งลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าว สามารถนำมาอธิบายพฤติกรรมต่าง ๆ ของบุคคลเหล่านี้ได้ และนอกจากนี้เครือข่ายทางสังคมของบุคคลหนึ่งประกอบด้วยความสัมพันธ์ทางสังคม ทั้งหมดที่บุคคลนั้นมีอยู่ในสังคมนับตั้งแต่ความสัมพันธ์ในครอบครัว ระหว่างญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมงาน เป็นต้น

พิมพัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ และวาทีนิ บุญชะลิกษ์ ยังอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า หากมองเครือข่ายทางสังคมให้เป็นรูปธรรมขึ้น โดยสมมติจุดศูนย์กลางแทนบุคคลคนหนึ่งและจุดต่าง ๆ แทนบุคคลอื่น ๆ รอบข้างที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ด้วย ส่วนเส้นโยงระหว่างจุดนั้นแทนความสัมพันธ์ทางสังคมที่บุคคลมีต่อกัน พื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญ คือ การติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลกับบุคคลอื่น ๆ รวมทั้งยังต้องมียอดประกอบอื่น ๆ ด้วย ได้แก่ การปฏิสัมพันธ์และการแลกเปลี่ยนข่าวสาร ข้อมูล เครื่องใช้ ไม้สอย อาหาร การบริการระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคล ดังนั้น เครือข่ายสังคมของบุคคลหนึ่ง ๆ จึงเปรียบเสมือนสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคลนั้น ๆ ก็เปรียบเสมือนส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อมทางสังคมของบุคคลอื่น ๆ ในเครือข่ายทางสังคม ซึ่งสามารถมีผลกระทบต่อพฤติกรรมของผู้อื่นด้วยเช่นกัน

โอกิน ะพีพัฒน์ (2544) ให้ภาพการมองสังคมตามเครือข่ายว่า สังคมที่มีลักษณะเป็นเครือข่ายจะคล้ายใยแมงมุม บุคคลคือจุดที่เส้นใยของเครือข่ายมาพบกัน กล่าวง่าย ๆ คือ บุคคลหนึ่งย่อมมีความสัมพันธ์กับคนอื่นเป็นจำนวนมากในหลายรูปลักษณะและสถานการณ์ โดยมีข้อสันนิษฐานเบื้องต้นในการศึกษาประการหนึ่งว่า บุคคลที่มีเส้นใยความสัมพันธ์ที่กว้างขวางทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน ย่อมมีความสำคัญในสังคมและการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านมากกว่าคนอื่น ๆ ที่มีเส้นสายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกับคนอื่นจำนวนน้อย บุคคลที่เป็นจุดรวมของสายสัมพันธ์จำนวนมากนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นจุดรวม (Node) ของความสัมพันธ์ในท้องถิ่นหรือชุมชนนั้น ๆ

จากที่กล่าวมาในข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า เครือข่ายทางสังคม หมายถึง แบบแผนของการปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Pattern of Social Interaction) ของปัจเจกบุคคล (Individual) กลุ่ม (Group) และองค์กร (Organization) ในลักษณะคล้ายใยแมงมุมโดยการเชื่อมโยงกันด้วยการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (Interdependency) ตั้งแต่ความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนไปจนถึงความสัมพันธ์

ระหว่างประเทศในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ความเป็นเพื่อน ความเป็นญาติ กลุ่มผลประโยชน์ ความเชื่อร่วมกัน เป็นต้น

ฐานคิดของแนวการศึกษาเครือข่ายทางสังคม

การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม (Social Network Analysis) ถือได้ว่าเป็นมุมมองหรือกระบวนทัศน์ในการศึกษาชีวิตทางสังคม นักวิชาการส่วนใหญ่เสนอว่า แนวคิดเครือข่ายทางสังคมไม่ใช่ทฤษฎีที่ใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม หากแต่มีฐานะเป็นเครื่องมือ (Tool) ที่ใช้ในการรวบรวมและจัดระเบียบข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคม รวมทั้งศึกษาโครงสร้างทางสังคมเพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์ต่อไป (Knipscheer & Antonucci, 1990)

Wasserman and Galaskiewicz (1994) ยังอธิบายเพิ่มเติมว่าการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมเป็นเสมือนสะพานที่เชื่อมช่องว่างระหว่างระดับจุลภาค (Micro-order) กับ ระดับมหภาค (Macro-order) ใน 2 ประการ

ประการแรก ในระดับจุลภาคการวิเคราะห์เครือข่ายจะศึกษาตั้งแต่กลุ่มที่มีจำนวนสองคน (Dyads) กลุ่มที่มีจำนวนสามคน (Triads) กลุ่มย่อยที่มีขนาดเล็กอื่น ๆ เป็นต้น โครงสร้างของกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้จะมีเครือข่ายที่มีลักษณะเฉพาะในตัวเอง ส่วนการศึกษาในระดับมหภาคจะวิเคราะห์ลักษณะของเครือข่ายของตำแหน่งเชิงโครงสร้างต่าง ๆ และองค์ประกอบของเครือข่าย เช่น ศึกษาว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในเครือข่ายความสัมพันธ์ของตำแหน่งต่าง ๆ ในองค์กรทางสังคมหนึ่ง ๆ จะก่อให้เกิดผลต่อองค์กรนั้นหรือ สถาบันนั้นอย่างไร รวมทั้งกระทบต่อความสัมพันธ์ในระดับจุลภาคที่อยู่ในองค์กรนั้นอย่างไร

ประการที่สอง การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมช่วยให้นักวิจัยให้ความสนใจกับการกระทำทางสังคมหรือ พฤติกรรมของปัจเจกบุคคลภายในบริบทของลักษณะเชิงโครงสร้างที่ใหญ่กว่าผู้กระทำทางสังคมอาจจะถูกมองทั้งในฐานะผู้มีบทบาทตั้งรับ (Passive Player) ที่ถูกกำหนดโดยโครงสร้างทางสังคมหรือในฐานะผู้สร้าง (Network Entrepreneur) ที่ใช้ตำแหน่งทางเครือข่ายของพวกเขา เพื่อให้บรรลุผลประโยชน์ตามที่พวกเขาคาดหวังหรือกลุ่มและสถาบันต่าง ๆ บางครั้งก็ถูกอธิบายว่า เป็นเหยื่อของเครือข่ายต่าง ๆ ที่ดำเนินการภายในกลุ่มและสถาบันเหล่านั้น ขณะเดียวกันกลุ่มหรือสถาบันเหล่านี้ก็อาจอาศัยเงื่อนไขเชิงโครงสร้างเพื่อให้บรรลุผลประโยชน์ของกลุ่มหรือสถาบันได้เช่นกัน

ฐานคิด (Assumption) ที่สำคัญของการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม คือ (Morin & Wellman, 2010; Mizruchi, 2007)

1. แนวการศึกษาเครือข่ายทางสังคมเป็นการวิเคราะห์ชีวิตทางสังคมโดยให้ความสำคัญ

ต่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจก กลุ่มหรือองค์กรมากกว่าการวิเคราะห์ถึงคุณสมบัติภายใน (Relation not Attributes) หมายความว่า การวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ในทางสังคมมีความสำคัญมากกว่าการวิเคราะห์ถึงคุณสมบัติภายในของปัจเจก กลุ่มหรือองค์กร อาทิเช่น นิสัยใจคอของคนใดคนหนึ่งมีความสำคัญน้อยกว่าปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนนั้นกับคนอื่น เป็นต้น จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า เครือข่ายทางสังคม เป็นแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคม ในรูปแบบต่าง ๆ ตั้งแต่ความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชน ไปจนถึงระดับประเทศ เช่น ความเป็นเพื่อน ความเป็นญาติ การมีผลประโยชน์ร่วมกันหรือการมีความเชื่ออย่างเดียวกัน เป็นต้น

2. เครือข่ายทางสังคมเป็นหน่วยทางสังคมและความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยทางสังคม ซึ่งไม่ใช่เป็นกลุ่มที่มีลักษณะพิเศษที่แต่ละหน่วยทางสังคมมีลักษณะเดียวกัน (Network not Group) ดังนั้น เครือข่ายทางสังคมจึงประกอบด้วย 2 ส่วนใหญ่ ๆ คือ หน่วยทางสังคม (Social Entities) ซึ่งไม่ว่าจะเป็นปัจเจกชน กลุ่ม หรือองค์กร ซึ่งในที่นี้อาจจะใช้ศัพท์ทางเครือข่ายคือ Actor/ Node/ Point/ Agent ส่วนประกอบที่ 2 คือ ความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยทางสังคม (Tie/ Link/ Edge/ Line/ Arc)

3. เครือข่ายทางสังคมเกิดขึ้นจากเงื่อนไขว่า หน่วยทางสังคมจะต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มิใช่เป็นหน่วยอิสระที่ไม่ต้องขึ้นต่อใคร ดังนั้น หน่วยทางสังคมจึงต้องมีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรทั้งทางด้านวัตถุและมีชีวิตอยู่ระหว่างกัน เช่น ข้าวของ เงินทอง การให้เพียงตำแหน่งหรือบทบาท การให้ความบันเทิง เป็นต้น

ดังที่ Wasserman and Galaskiewicz (1994) เสนอว่า แนวคิดเครือข่ายทางสังคม มีฐานคิดต่าง ๆ ที่ใช้อธิบายเกี่ยวกับผู้กระทำทางสังคม ความสัมพันธ์ทางสังคม และโครงสร้างทางสังคม ดังนี้

1. ผู้กระทำและการกระทำต่าง ๆ ของพวกเขาจะถูกมองในฐานะของหน่วยที่มีการพึ่งพาซึ่งกันและกัน แทนที่จะเป็นหน่วยที่อิสระในตนเอง

2. ความเชื่อมโยงระหว่างผู้กระทำจะผ่านเคลื่อนย้าย (Flow) ของทรัพยากรต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นวัตถุ เงิน หรือสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุ เช่น ข้อมูล การสนับสนุนทางการเมือง มิตรภาพและการนับถือ

4. การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม ต้องวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ในบริบททางสังคม (Relational Context) สถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่งเสมอ ตัวอย่างเช่น ในการวิเคราะห์ความรักระหว่าง โรมิโอและจูเลียส ในนวนิยายของเชกสเปียร์ จะต้องคำนึงถึงความรักทั้งสองภายใต้ความขัดแย้งระหว่างตระกูลคาปูเลต (Capuletes) และตระกูลมอนตาเกอ (Montague) เป็นต้น

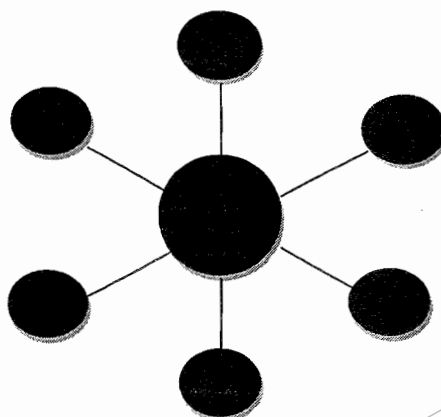
5. การปฏิสัมพันธ์ระหว่างหน่วยทางสังคม ในรูปของเครือข่ายจะพัฒนามาเป็นแบบแผน

ในเชิงโครงสร้างเปรียบดั่งเช่น การก่ออิฐบล็อกจนปรากฏออกมาเป็นบ้าน โครงสร้างของเครือข่ายจะมีคุณสมบัติทั้งที่เป็นตัวจำกัด (Constraint) และเปิด โอกาส (Opportunity) ต่อพฤติกรรมทางสังคม และผลลัพธ์ที่ตามมา

รูปแบบของเครือข่ายทางสังคม

จากการสำรวจของผู้วิจัย สามารถสรุปได้ว่าเครือข่ายทางสังคมแบ่งขอบเขตได้หลายรูปแบบ ดังนี้

1. การแบ่งตามขนาดของเครือข่าย เราสามารถมีรูปแบบของเครือข่าย ได้แก่ เครือข่ายรวม (Total Network) และเครือข่ายย่อย (Partial Network) โดยเครือข่ายรวมเปรียบเสมือนสังคมใหญ่ และเครือข่ายย่อยเปรียบเสมือนระบบย่อยในสังคมใหญ่ ๆ นั้น
2. การแบ่งตามลักษณะความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน เราสามารถมีรูปแบบของเครือข่าย โดยแบ่งเป็นเครือข่ายตรง (The First Order Network or Direct Network) และเครือข่ายอ้อม (The Second Order Network or Indirect Network) เครือข่ายตรงเป็นการติดต่อ โดยตรงของบุคคลที่มีต่อผู้อื่น และมีการติดต่ออย่างสม่ำเสมอและเครือข่ายอ้อมเป็นการติดต่อโดยทางอ้อม ซึ่งบุคคลที่เป็นศูนย์กลางจะไม่รู้จักบุคคลอื่น ๆ โดยตรงซึ่งเครือข่ายทางสังคมนั้น จะสามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และชี้ให้เห็นปัจจัยเกื้อหนุน ได้อย่างชัดเจน
3. การแบ่งตามแนวความคิดของ Wolfe and Wolfe (1970) ได้แบ่งเครือข่ายสังคมออกเป็นสองประเภทใหญ่ ๆ ตามพื้นฐานลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล
 - 3.1 เครือข่ายที่ไม่มีข้อจำกัด (Unlimited Network) ซึ่งได้แก่ เครือข่ายที่เกิดจากบุคคลหนึ่งเป็นจุดศูนย์กลางแล้วนับรวมถึงแต่บุคคลแรกซึ่งบุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ อันสามารถเพิ่มจำนวนขึ้นได้โดยไม่จำกัดว่าจะเป็นความสัมพันธ์ในระดับไหน
 - 3.2 เครือข่ายที่มีข้อจำกัด (Limited Network) ซึ่งเป็นการระบุเครือข่าย โดยการตั้งกฎเกณฑ์บางอย่างขึ้นมา วิเคราะห์ความสัมพันธ์ดังนี้ คือ
 - ก. เครือข่ายส่วนตัวบุคคล
 - ข. ประเภทบุคคล (เช่น ญาติ เพื่อนบ้าน หรือเพื่อนร่วมงาน)
 - ค. กิจกรรม หรือพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์
 - ง. บทบาทและหน้าที่ของบุคคลที่เกี่ยวข้อง
 - จ. เนื้อหาของการแลกเปลี่ยนนั้นเป็นไปในทางเศรษฐกิจหรือทางการเมืองเป็นต้น (ดูภาพที่ 1 ประกอบ)

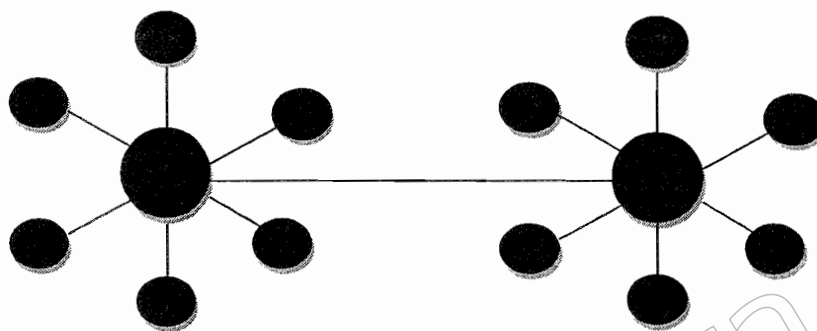
ภาพที่ 1 แนวความคิดเรื่องเครือข่ายตรงแบบง่าย

4. การแบ่งตามแนวความคิดของ Barnes (1968)

Barnes (1968 อ้างถึงในทฤษฎีการสื่อสาร, 2554, หน้า 58-59) นักมานุษยวิทยาได้เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับเครือข่ายว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมก่อให้เกิดเครือข่ายรวม ซึ่งเครือข่ายย่อยก็คือ ความสัมพันธ์ส่วนหนึ่งในหลาย ๆ ส่วนของเครือข่ายรวม โดยที่เครือข่ายย่อยนั้นต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานหลักเกณฑ์เดียวกันกับเครือข่ายรวม หลักเกณฑ์อื่นนี้อาจตั้งอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจ เครือญาติ การเมือง หรือระบบย่อยอื่น ๆ ของสังคม Barnes มองว่า เครือข่ายรวมเปรียบเสมือนกับระบบสังคมใหญ่และเครือข่ายย่อยเปรียบเสมือนกับระบบย่อย นอกจากนั้น Barnes ยังได้เสนอความเห็นอีกว่า

เครือข่ายตรง หมายถึง การติดต่อโดยตรงของปัจเจกบุคคลที่มีกับผู้อื่น อันได้แก่ ครอบครัว ญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน และผู้ร่วมงาน ซึ่งบุคคลเหล่านี้มักจะมีการติดต่อซึ่งกันและกันอย่างสม่ำเสมอ

เครือข่ายอ้อม หมายถึง การเกี่ยวข้องติดต่อกันของปัจเจกบุคคลอื่นโดยทางอ้อม กล่าวคือ คนที่เป็นจุดศูนย์กลางอาจไม่รู้ถึงบุคคลอื่น ๆ โดยตรง หากแต่สามารถติดต่อผ่านสมาชิกที่อยู่ในเครือข่ายตรงของตนเองได้ อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปแล้ว ภายในเครือข่ายตรงนั้นก็จะมีความเชื่อมโยงของเครือข่ายหลาย ๆ เครือข่ายด้วยกัน ดังนี้แสดงไว้ในภาพที่ 2

ภาพที่ 2 แนวความคิดเรื่องเครือข่ายตรงที่ซับซ้อนขึ้น

5. การแบ่งตามแนวความคิดของ Mayer (1966)

Mayer (1966) ได้นำแนวความคิดของ Radcliff-Brown (1965) มาผสมผสานกับแนวความคิดของ Barnes (1968) โดย Mayer ได้ตั้งเกณฑ์ไว้ว่า ในการศึกษาเครือข่ายสังคมนั้น จะต้องกำหนดตัวบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก่อน ซึ่งเครือข่ายที่เกิดขึ้นตามลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคลนั้นกับบุคคลอื่น ๆ 2 ประเภท

1. เครือข่ายตามการแยกประเภทของบุคคลหรือกลุ่มคนที่บุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางมีความสัมพันธ์ด้วย เป็นการระบุขอบเขตของเครือข่ายสังคมที่จะศึกษาตามลักษณะการแยกประเภทคนหรือกลุ่มคน (Classificatory Set)
2. เครือข่ายที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ ที่เกิดขึ้นจากการติดต่อสื่อสาร การให้ข่าวสารข้อมูลต่าง ๆ ตลอดจน การแลกเปลี่ยน สิ่งของ เครื่องใช้ ไม้สอย หรืออาหาร ฯลฯ ที่เกิดขึ้นรอบ ๆ ข้างตัวบุคคลที่ได้รับการกำหนดให้เป็นจุดศูนย์กลาง และระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคลอื่น ๆ ที่ตัวบุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางมีความสัมพันธ์ด้วย

จากแนวความคิดดังกล่าวนี้ Mayer (1966) ได้สร้างกรอบแนวความคิดขึ้น เพื่ออธิบายถึงขอบเขตในการศึกษาเครือข่ายสังคมให้ชัดเจนขึ้น ซึ่งประกอบไปด้วยกลุ่มความสัมพันธ์ที่มีขอบเขต (Bounded) และไม่มีขอบเขต (Unbounded) ทั้งนี้ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาเครือข่ายตามลักษณะการแยกประเภทคนหรือกลุ่มคน หรือเป็นการศึกษาเครือข่ายตามลักษณะการปฏิสัมพันธ์ก็ตาม โดยความสัมพันธ์ที่มีขอบเขตนั้น หมายถึง เครือข่ายที่ระบุขอบเขตที่แน่นอนของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวบุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางกับบุคคลที่อยู่รอบ ๆ ข้าง เช่น ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะภายในครอบครัว หรือ เฉพาะกลุ่มเครือญาติ ส่วนความสัมพันธ์ที่ไม่มีขอบเขตนั้น หมายถึง เครือข่ายที่ไม่จำกัดในเรื่องของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างตัวบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางกับบุคคลอื่น ๆ ที่อยู่รอบข้าง

อย่างไรก็ตาม Barnes (1968) ก็ได้ลำดับแนวคิดของตนเองขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง โดยได้นำเอาแนวความคิดของ Mayer (1966) บางส่วนมาใช้สร้างเป็นกรอบแนวความคิดของตน และมุ่งให้ความสำคัญไปที่เครือข่ายย่อย โดยเน้นว่าเครือข่ายสังคมนั้น ๆ จริงแล้ว หมายถึง เครือข่ายย่อย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายรวม นอกจากนี้ Barnes (1968) ยังเห็นว่า เครือข่ายสังคมโดยทั่วไปแล้วไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายสังคมใดก็ตาม จะประกอบไปด้วยลักษณะหลาย ๆ อย่างรวมกัน คือ เป็นเครือข่ายที่มีการกำหนดขอบเขตและไม่มีกำหนดขอบเขตเป็นทั้งเครือข่ายที่สามารถนับจำนวนคนที่อยู่ในเครือข่ายได้และนับจำนวนไม่ได้ และเป็นเครือข่ายย่อยและเครือข่ายรวม

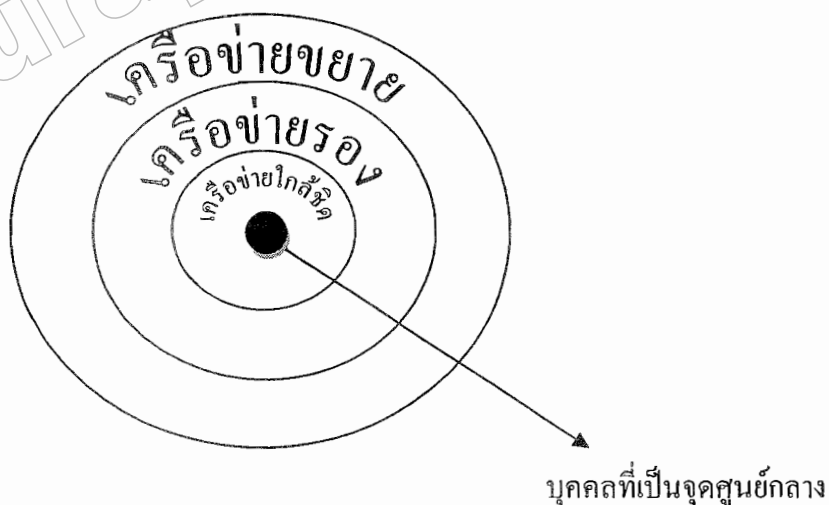
6. แบ่งตามแนวความคิดของ Boissevain (1974)

Boissevain (1974) ได้เสนอแนวความคิดไว้ว่า เครือข่ายบุคคลนั้นควรประกอบไปด้วย ปริณพทล์ที่สำคัญ ๆ อย่างน้อย 3 ปริณพทล์ คือ

ปริณพทล์แรก คือ เครือข่ายใกล้ชิด (Intimate Network) ประกอบไปด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่ใกล้ชิดกับบุคคล ที่เป็นจุดศูนย์กลางมากที่สุด อันได้แก่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง

ปริณพทล์ที่สอง คือ เครือข่ายรอง (Effective Network) ซึ่งประกอบไปด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่บุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลาง รู้จักคุ้นเคยน้อยกว่า กลุ่มแรก กลุ่มนี้มักได้แก่ ญาติพี่น้องที่ห่าง ๆ ออกไป เพื่อนฝูงและคนรู้จักที่คุ้นเคยอื่น ๆ

ปริณพทล์ที่สาม คือ เครือข่ายขยาย (Extended Network) เป็นกลุ่มบุคคล ซึ่งบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางไม่รู้จักโดยตรง แต่สามารถติดต่อสัมพันธ์ด้วยได้ถ้าต้องการ โดยผ่านเครือข่ายใกล้ชิดอีกทีหนึ่ง

ภาพที่ 3 กรอบแนวคิดของโบเซแวงซึ่งอาศัยระยะห่างทางสังคมเป็นเกณฑ์ในการแบ่งปริณพทล์ของเครือข่ายบุคคล

การแบ่งปริมาณของเครือข่ายบุคคลซึ่งเสนอโดยโบเชแวงนี้ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการใช้ระดับความผูกพัน และภาระหน้าที่ที่มีต่อกันและกันเป็นหลัก สามารถนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์พฤติกรรมของบุคคลภายใต้ความสัมพันธ์ที่แตกต่างกันได้

Boissevain (1974) ได้อธิบายถึงตัวแปรที่อธิบายคุณลักษณะเกี่ยวกับปริมาณของความสัมพันธ์ในข่ายการเมืองกับบุคคล ประกอบด้วย

1. ความสัมพันธ์เชิงซ้อน (Multiplexity)

ข่ายสังคมประกอบด้วยบุคคลศูนย์กลางและบุคคลอื่นที่เรารู้จัก และมีความสัมพันธ์ต่าง ๆ ในแง่ของบทบาท ซึ่งแต่ละคนก็จะมีบทบาทที่แตกต่างกันไป โดยในการมีบทบาทแต่ละอย่างทำให้เขาได้พบปะและรู้จักกับบุคคลอื่นที่มีบทบาทอย่างเดียวกัน ขณะเดียวกันในบางโอกาสเขาก็ได้พบปะกับบุคคลเดียวกันนั้นในบทบาทอื่น ๆ อีก

การที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันเพียงบทบาทเดียว เรียกว่า ความสัมพันธ์เชิงเดี่ยว (Uniplex or Single-standardized) ส่วนการที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันในหลาย ๆ บทบาท เรียกว่า มีความสัมพันธ์เชิงซ้อน (Multiplex or Multi-standardized)

ในทางมานุษยวิทยาสังคมมีข้อสมมติฐานข้อหนึ่งว่า บทบาทหลาย ๆ อย่างที่แต่ละคนมีนั้นมีผลกระทบต่อกันและกัน เพราะในแต่ละบทบาทต่างก็มีปทัสถาน และความคาดหวังทางสังคมที่ชี้นำแนวทางพฤติกรรม

2. สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยน (Transactional Content)

สิ่งแลกเปลี่ยนในที่นี้ หมายถึง สิ่งของ หรือ น้ำใจ ที่มีการแลกเปลี่ยนระหว่างคนสองคน ในการแสดงบทบาทแต่ละอย่างหรือในแต่ละสถานการณ์ สิ่งที่แลกเปลี่ยนกันนี้ไม่เพียงแต่ขึ้นอยู่กับปทัสถานสังคมที่มีอยู่ในแต่ละบทบาท ยังขึ้นอยู่กับบุคคลที่แสดงบทบาทนั้นจะตัดสินใจมีพฤติกรรมอย่างไร สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยนที่แสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะของข่ายสังคมทางด้านเนื้อหาและปริมาณ ได้แก่ การทักทาย การสนทนา การเยี่ยมเยือน การช่วยเหลือด้านการทำงาน การให้บริการส่วนตัว การช่วยเหลือทางการเงิน ฯลฯ ตัวแปรเหล่านี้ไม่เพียงแต่จะช่วยให้เข้าใจว่า บุคคลหนึ่งให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ที่มีต่ออีกบุคคลหนึ่งอย่างไร แต่ยังช่วยให้เห็นว่า เขาได้รับผลประโยชน์ตอบแทนอะไรบ้างจากความสัมพันธ์ดังกล่าว

3. ลักษณะของการให้และการรับ (Directional Flow)

การแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคลสองคน อาจมีทั้งการให้และการรับที่สมดุล หรือมีความมากกว่าในการให้หรือรับ ลักษณะการให้และรับดังกล่าว เป็นดัชนีหนึ่งในการแสดงถึงสถานภาพของคนให้-คนรับ และแสดงให้เห็นถึงว่า บุคคลนั้นให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ที่มีต่ออีกบุคคลหนึ่งมากน้อยเพียงใด หากมีการให้และรับที่เท่าเทียมกันก็แสดงว่า บุคคลทั้งสองมี

ความสัมพันธ์ในอำนาจและเกียรติภูมิในระดับที่เท่าเทียมกัน หากการให้มียากกว่า แสดงว่า ผู้ให้มีฐานะทางสังคมและอำนาจเหนือกว่าผู้รับ ทั้งนี้ในระบบอุปถัมภ์ ผู้อุปถัมภ์ เป็นผู้ให้ประโยชน์และความช่วยเหลือต่าง ๆ มากกว่าที่จะได้รับการบริการจากผู้ได้อุปถัมภ์ ลักษณะของการให้และรับจึงเป็นเครื่องชี้อย่างหนึ่งถึงคุณภาพของความสัมพันธ์นั้น

4. ความถี่และระยะเวลาที่ได้มีความสัมพันธ์กัน (Frequency and Duration of Interaction)

ข่ายสังคมของบุคคลมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เพราะมีการรู้จักคนใหม่เพิ่มขึ้น ขณะที่ความสัมพันธ์ที่มีต่อคนที่รู้จักมานานอาจจะค่อย ๆ เสื่อมไป ในที่นี้ในเรื่องของเวลาอาจใช้ความถี่ของการติดต่อสัมพันธ์กันมาวัดในแง่ของช่วงเวลาของการพบปะกันแต่ละครั้ง และระยะเวลาที่ได้รู้จักกันก็อาจนำมาพิจารณาว่ามีการรู้จักกันมานานเท่าไรแล้ว ซึ่งสามารถใช้เป็นตัวชี้วัดถึงระดับของความสัมพันธ์อีกแง่มุมหนึ่งได้

7. นฤมล นิราทร (2543, หน้า 18-21) ได้จำแนกประเภทของเครือข่ายทางสังคม ตามมิติ 4 มิติ ดังนี้

7.1 จำแนกตามพื้นที่ดำเนินการ เช่น เครือข่ายระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ภาค และประเทศ

7.2 จำแนกตามกิจกรรมหรือประเด็นปัญหา เช่น เครือข่ายที่ทำงานด้านเด็ก สตรี สาธารณสุข เศรษฐกิจ พัฒนามุขชน สิทธิมนุษยชน สิ่งแวดล้อม

7.3 จำแนกตามอาชีพหรือสถานภาพทางสังคม เช่น เครือข่ายด้านแรงงาน เครือข่ายกลุ่มพระสงฆ์ เครือข่ายครูพิทักษ์สิทธิเด็ก เครือข่ายสารวัตรนักเรียน

7.4 จำแนกตามรูปแบบโครงสร้างความสัมพันธ์ ทำให้เกิดเครือข่ายใน 2 ลักษณะ คือ เครือข่ายตามแนวดิ่ง คือ 1. เครือข่ายที่มีโครงสร้างเป็นช่วงชั้น ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรภายในเครือข่ายไม่เท่ากัน และ 2. เครือข่ายตามแนวนอน เป็นเครือข่ายที่ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรภายในเครือข่ายเท่าเทียมกัน

8. Kilduff and Tsai (2003, pp. 4-8) ได้แบ่งประเภทของเครือข่ายตามระดับของการศึกษาวิเคราะห์เครือข่าย โดยแบ่งได้เป็น 4 ประเภท คือ 1. เครือข่ายระดับปัจเจกบุคคล (Individual-level Network) 2. เครือข่ายระดับหน่วยธุรกิจ (Business Unit-level Network) 3. เครือข่ายระดับองค์กร (Organization-level Network) และ 4. เครือข่ายระดับอื่น ๆ (Other-level Network)

อย่างไรก็ตาม แม้มติของการจำแนกประเภทของเครือข่ายทางสังคมดังกล่าว จะค่อนข้างชัดเจน สามารถจำแนกประเภทได้ แต่หากพิจารณาอย่างละเอียดแล้วจะพบว่า บางเครือข่ายอาจมี

ลักษณะทับซ้อนกันอยู่ในแต่ละมิติ เช่น เครือข่ายแรงงาน มีลักษณะเป็นทั้งเครือข่ายด้านแรงงาน และเป็นเครือข่ายระดับประเทศด้วย

ในงานวิจัยนี้ จะใช้รูปแบบเครือข่ายทางสังคม โดยแบ่งตามลักษณะความสัมพันธ์ที่มีต่อกันคือ เครือข่ายตรงและอ้อม เครือข่ายตรงในที่นี้ หมายถึงการติดต่อแบบพบปะหน้าคำตา ที่ไม่เป็นทางการระหว่างบุคคลที่เป็นตัวแทนขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ส่วนเครือข่ายอ้อม หมายถึงการติดต่อระหว่าง องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น โดยผ่านระเบียบกฎหมายที่เป็นทางการ

ทฤษฎีที่เกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม

จากฐานคิดแนวการศึกษาเครือข่ายดังกล่าว จะพบว่าการศึกษาวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม นั้นให้ความสำคัญต่อการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคม การพึ่งพาอาศัย กันและกัน รวมถึงการเชื่อมร้อยความสัมพันธ์ให้เป็นโครงสร้างทางสังคม จุดเน้นข้างต้นทำให้เกิดทฤษฎีเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคมที่สำคัญ 2 ทฤษฎีหลัก คือ 1. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) และ 2. แนวคิดทุนทางสังคม (Social Capital)

1. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยน

ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนมีข้อสมมติฐานเบื้องต้นเกี่ยวกับผู้กระทำทางสังคมและกิจกรรมต่าง ๆ ดังนี้ (Olsen, 1978)

1.1 ผู้กระทำทางสังคมจะปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นที่สามารถตอบสนองความต้องการของตนหรือช่วยให้ตนบรรลุเป้าหมายที่พึงปรารถนาได้

1.2 การกระทำทั้งหลายก่อให้เกิดต้นทุน (Cost) แก่ผู้กระทำ เช่น สูญเสียเวลา พลังงานหรือทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีอยู่ เป็นต้น

1.3 ผู้กระทำทางสังคมทั้งหลายจะพยายามทำให้ต้นทุนจากการกระทำของเขามีน้อยส่วนที่เท่ากันหรือน้อยกว่าผลประโยชน์ที่ได้จากการกระทำนั้น ๆ

1.4 เมื่อเลือกระหว่างการกระทำที่มีหลายทางเลือก (Alternative Courses of Action) ผู้กระทำมีแนวโน้มที่จะเลือกการกระทำที่ให้ผลตอบแทนมากที่สุดและลงทุนน้อยที่สุด

1.5 ผู้กระทำจะยุติการกระทำที่มีต้นทุนสูงกว่าผลประโยชน์ที่ได้รับ

พอสรุปได้ว่า ในการศึกษาปฏิสัมพันธ์ทางสังคมนั้น ทฤษฎีนี้อธิบายถึงเหตุที่มนุษย์สร้างความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นมาว่า เนื่องจากมนุษย์มีความต้องการอะไรหลายอย่างในชีวิต ถ้าพึ่งตัวเองไม่สามารถตอบสนองความต้องการของตัวเองได้ทั้งหมด จึงต้องอาศัยบุคคลอื่นมาช่วยสนองตอบความต้องการเหล่านั้น โดยทุกคนต่างแสวงหาผลตอบแทนที่พวกเขาพอใจทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว จากความสัมพันธ์ทางสังคมนั้น ๆ การที่บุคคลยังคงดำรงความสัมพันธ์อยู่ต่อไป เพราะทั้งสองฝ่าย

ได้รับผลตอบแทนที่แต่ละฝ่ายพึงพอใจ การเข้าสู่ความสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการสร้างพันธะแห่งการตอบแทนซึ่งกันและกัน ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า กระบวนการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมโดยทั่วไป แท้จริงแล้วคือกระบวนการแลกเปลี่ยนที่ผู้กระทำการสังคมทั้งหลายมาแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการต่าง ๆ รวมทั้งสิ่งที่เป็วัตถุและไม่ใช่วัตถุ เช่น อาหาร ที่พักอาศัย การยอมรับทางสังคม ความเห็นอกเห็นใจ เป็นต้น และการอธิบายว่าผู้กระทำทางสังคมจะมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันและกันอย่างไรนั้น ทฤษฎีนี้เสนอว่าให้มองผู้กระทำเหล่านั้นในฐานะที่เป็นผู้ตัดสินใจที่มีเหตุผลในโลกของทรัพยากรที่หายากและขาดแคลน ซึ่งบุคคลจะตัดสินใจว่าจะเข้าร่วมในการแลกเปลี่ยนหรือไม่นั้น ก็ต่อเมื่อพวกเขาได้คำนึงถึงผลเสียจากทางเลือกต่าง ๆ ของการกระทำนั้น ๆ แล้ว จึงเลือกวิถีทางที่ดึงดูดใจมากที่สุดหรือให้ประโยชน์สูงสุด อย่างไรก็ตามในการปฏิสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนนั้น บางครั้งบุคคลอาจไม่ได้คาดหวังว่าจะต้องได้รับผลตอบแทนสูงสุดเสมอไป อาจเป็นผลตอบแทนที่บุคคลยอมรับได้หรือเป็นผลตอบแทนที่พวกเขาพึงพอใจ (สามารถ ศรีจันง, 2527, หน้า 46; Wallace & Wolf, 1995, p.279)

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2550, หน้า 128) ได้แบ่งประเภทของทฤษฎีแลกเปลี่ยนเป็น 2 ประเภท คือ 1. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนระดับบุคคล (Individualistic Exchange Theory) หรือทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงพฤติกรรม (Behavioral Exchange Theory) ซึ่งพัฒนามาจากทฤษฎีจิตวิทยาเชิงพฤติกรรม (Behavioral Psychology) และ 2. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงบูรณาการ (Integration Exchange Theory) หรือทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงโครงสร้าง (Exchange Structuralism Theory) ซึ่งพัฒนามาจากทฤษฎีมานุษยวิทยาเชิงหน้าที่ (Functional Anthropology) ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

1. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนระดับบุคคลของ Homans (1967 อ้างถึงใน Ritzer, 1992, pp. 291-294) ถือเป็นปฐมคิดของทฤษฎีการแลกเปลี่ยน เขาได้รับอิทธิพลทางความคิดจากทฤษฎีจิตวิทยาเชิงพฤติกรรม ของ B.F. Skinner โดย Skinner ได้เสนอแนวคิดสำคัญ คือ กระบวนการของการเสริมแรง (Process of Reinforcement) ในการอธิบายปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ โดยเสนอว่าพฤติกรรมของมนุษย์เป็นเรื่องของการมีปฏิสัมพันธ์ (Interaction) ระหว่างกัน การที่บุคคลคนหนึ่งจะแสดงพฤติกรรมอย่างใด ย่อมมีเหตุผลมาจากรางวัล (Reward) หรือ การลงโทษ (Punish) ซึ่งเป็นการเสริมแรงทางบวก (Positive Reinforcement) และทางลบ (Negative Reinforcement) ตามลำดับ สิ่งที่ Homans ใช้เป็นตัวชี้วัดเพื่อสนับสนุนแนวคิดดังกล่าว คือ ปริมาณของการกระทำ (Quantity of Activity) และระดับของคุณค่าของการกระทำ (Value of Activity) การที่บุคคลจะเลือกกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งในเชิงปริมาณ Homans ใช้หลักเศรษฐศาสตร์อธิบายว่ามนุษย์จะเลือกหนทางที่ให้ผลกำไร (Benefit) สูงสุด ในขณะที่ระดับคุณค่านั้น Homans ใช้หลักอุปสงค์-อุปทาน มาเชื่อมโยงกับแนวคิดทางจิตวิทยาพฤติกรรม คือ ความพอใจ (Satisfaction) และความขาดแคลน

(Deprivation)

ในผลงานชื่อ Social Behaviors: Its Elementary Forms ของ Homans (1964) ได้นำเสนอ ประพจน์ระดับสูง (Higher Proposition) เพื่อเป็นข้อเสนอของทฤษฎีการแลกเปลี่ยน ซึ่งอาศัย ความคิดพื้นฐานทางจิตวิทยาเชิงพฤติกรรม ของ B.F. Skinner จำนวน 5 ข้อ ซึ่งประกอบด้วย 1. ข้อเสนอด้านความสำเร็จ (Success Proposition) 2. ข้อเสนอด้านตัวกระตุ้น (Stimulus Proposition) 3. ข้อเสนอด้านคุณค่า (Value Proposition) 4. ข้อเสนอด้านการสูญเสียความพึงพอใจ (Deprivation-satiation Proposition) และ 5. ข้อเสนอด้านการก้าวร้าว-ยอมรับ (Aggression-approval Proposition) ข้อเสนอดังกล่าว ยังสะท้อนให้เห็นได้ว่า Homans นั้นเน้นที่พฤติกรรมกระทำของ ปัจเจกในฐานะคู่แลกเปลี่ยน (Exchange Dyadic)

อย่างไรก็ตาม ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนระดับบุคคลดังกล่าวก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ พอสมควรจาก Talcott Parsons ว่าขาดความชัดเจนในเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์กับสัตว์ชั้นต่ำ ที่ นำมาทำการทดลองเพื่อศึกษาพฤติกรรม รวมถึงโต้แย้งว่าหลักการทางจิตวิทยาไม่สามารถอธิบาย ข้อเท็จจริงทางสังคมได้ (Ritzer, 1992, p. 298) Ekeh ยังได้วิจารณ์ประเด็นของความคับแคบของ ทฤษฎีของ Homans ที่มองเพียงการแลกเปลี่ยนระดับบุคคลเพียงสองคน แต่กลับละเลยไม่ให้ความสำคัญต่อปทัสถาน (Norms) และค่านิยม (Values) ในการหล่อหลอมเชิงสัญลักษณ์ให้เกิด ความสัมพันธ์ทางด้านการแลกเปลี่ยนต่าง ๆ (Ekeh, 1974 อ้างถึงใน สุเทพ สุนทรเกศ, 2540, หน้า 266)

นอกจากนี้ Toseland and Rivas ยังมองว่าทฤษฎีนี้มีความเป็นกลไก (Mechanic) มาก จนเกินไป เพราะสันนิษฐานว่าคนเราจะใช้เหตุผลในการวิเคราะห์รางวัลที่จะได้มา และสิ่งที่จะเสีย ไปหรือถูกลงโทษ ก่อนจะทำการใดเสมอ ซึ่งอันที่จริงแล้วกระบวนการคิดจะมีอิทธิพลในการ กำหนดพฤติกรรมของคนเรามากกว่า (Toseland & Rivas, 2001, pp. 66-67 อ้างถึงใน จิราลักษณ์ จงสถิตมัน, 2549, หน้า 111)

จากข้อด้อยทางทฤษฎีดังกล่าว จึงมีนักคิดที่นำแนวคิดของ Homans มาพัฒนาสู่การ วิเคราะห์โครงสร้างที่มีความซับซ้อนมากขึ้น เช่น โครงสร้างของกลุ่ม หรือสังคม ในรูปแบบของ การบูรณาการซึ่งนำโดยนักคิดคนสำคัญอย่าง Blau

2. ทฤษฎีแลกเปลี่ยนเชิงบูรณาการ

Blau (1964 อ้างถึงใน Ritzer, 1992, pp. 299-300) เป็นนักทฤษฎีแลกเปลี่ยนอีกคนหนึ่ง ที่ ให้ความสำคัญต่อการอธิบายพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลในแง่มุมของสังคม ในเชิงปฏิสัมพันธ์แบบ พบปะหน้าคำดา (Face to Face Interaction) แต่เขาได้พัฒนาต่อยอดทฤษฎีของ Homans โดยขยาย ขอบเขตให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น โดยการผสมผสานทฤษฎีพฤติกรรมทางสังคม (Social Behavioral

Theory) เข้ากับทฤษฎีข้อเท็จจริงทางสังคม (Social Fact Theory) เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับโครงสร้างสังคมบนพื้นฐานของการวิเคราะห์กระบวนการทางสังคม (Social Process Analysis) ที่ควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคลและกลุ่มต่างๆ

จุดสนใจของ Blau อยู่ที่กระบวนการแลกเปลี่ยน (Process of Exchange) ซึ่งเป็นสิ่งชี้นำพฤติกรรมของมนุษย์และเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ต่าง ๆ ระหว่างปัจเจกบุคคลและกลุ่มต่างๆ Blau ได้เสนอ 4 ขั้นตอน จากการแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคลไปสู่โครงสร้างสังคมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ได้แก่ (Ritzer, 1992, p. 300)

ขั้นที่ 1 การแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคล

ขั้นที่ 2 ความแตกต่างระหว่างสถานภาพและอำนาจ

ขั้นที่ 3 ความชอบธรรมและองค์การ

ขั้นที่ 4 ความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าการแลกเปลี่ยนทางสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากความสมัครใจของปัจเจกบุคคลที่ถูกจูงใจ (Motivation) ด้วยผลกำไรหรือรางวัลตอบแทนที่คาดว่าจะได้รับจากผู้อื่น ซึ่งต้องอาศัยความสัมพันธ์ระหว่างกัน การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์จึงเป็นกลไกหนึ่งของการสร้างความสัมพันธ์ และเป็นการพึ่งพาอาศัยที่ก่อให้เกิดความผูกพันที่ดีต่อกัน เมื่อได้ขยายขอบเขตของทฤษฎีจากพื้นฐานทางพฤติกรรมไปสู่โครงสร้างที่มีความซับซ้อน ดังได้กล่าวมาในข้างต้นแล้ว Blau ได้ชี้ให้เห็นว่าทฤษฎีพฤติกรรมทางสังคมไม่สามารถวิเคราะห์สังคมที่มีความซับซ้อนได้ แต่ต้องผสมผสานข้อเท็จจริงทางสังคมเข้าไปร่วมด้วย โดยกลไกที่เป็นตัวเชื่อมประสาน (Link) ระหว่างโครงสร้าง คือ ปทัสถาน และค่านิยม ที่มีอยู่ในสังคมนั้นเอง (สุเทพ สุนทรเกสัช, 2540, หน้า 270) ในประเด็นของปทัสถาน Blau ชี้ให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่ทำให้การแลกเปลี่ยนทางอ้อม (Indirect Exchange) เข้าไปแทนที่การแลกเปลี่ยนโดยตรง (Direct Exchange) เช่น การที่สมาชิกของกลุ่มคนหนึ่ง (ปัจเจกบุคคล) ได้ปฏิบัติตามค่านิยมของปทัสถานของกลุ่ม (สังคม) จึงได้รับการยอมรับจากกลุ่มส่วนรวมในพฤติกรรมนั้น นับเป็นการขยายขอบเขตจากการแลกเปลี่ยนระดับบุคคลไปสู่ระดับกลุ่มหรือสังคมโดยมีปทัสถานเป็นกลไกสำคัญ ขณะเดียวกันการแสดงพฤติกรรมตามปทัสถานของสังคมดังกล่าวยังเป็นการรักษาเสถียรภาพของสังคมนั้นเอง

ในประเด็นของค่านิยม Blau ได้ขยายขอบเขตความคิดสู่ระดับสังคมที่กว้างขวางเป็นอย่างมาก โดยนำไปสู่การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างการรวมกลุ่มต่าง ๆ ในธรรมชาติของเขาแล้ว ค่านิยมสามารถแบ่งได้เป็น 4 ประเภท ได้แก่ 1. ค่านิยมเฉพาะ (Particular Values) 2. ค่านิยมสากล (Universal Values) 3. ค่านิยมที่สร้างความชอบธรรมแก่ผู้มีอำนาจ (Values of Legitimate Authority) และ 4. ค่านิยมการเป็นฝ่ายตรงข้าม (Particular Values) (Ritzer, 1992, pp. 303-304)

จากการขยายขอบเขตของทฤษฎีจากพื้นฐานการแลกเปลี่ยนเชิงพฤติกรรมตามแนวคิดของ Homans ไปสู่การทำความเข้าใจโครงสร้างที่มีความซับซ้อนของ Blau ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นความพยายามในการปรับเปลี่ยนรูปร่างของทฤษฎีเพื่อให้สอดคล้องกับการศึกษาด้านข้อเท็จจริงทางสังคม ที่จำเป็นต้องได้รับการเสริมแรง ด้วยทฤษฎีระดับมหภาค และผู้ที่ก้าวเข้ามาทำหน้าที่ในการเชื่อมโยงพฤติกรรมของปัจเจกบุคคล (จุลภาค) กับโครงสร้างสังคม (มหภาค) ในรูปแบบของการบูรณาการในระดับที่สูงขึ้น และมีส่วนสำคัญในการพัฒนาทฤษฎีนี้ให้มีนัยเชิงโครงสร้างมากยิ่งขึ้น นั่นคือ Richard Emerson

ในขณะที่ Homans พยายามพัฒนาความคิดเกี่ยวกับทฤษฎีการแลกเปลี่ยนในระดับจุลภาค ส่วน Blau ได้ขยายขอบเขตความคิดสู่ระดับมหภาค ที่ซับซ้อนและหลากหลาย พร้อมทั้งผสมผสานข้อเท็จจริงทางสังคมเข้าไปด้วย Emerson กลับมองหาหนทางที่จะสร้างทฤษฎีการแลกเปลี่ยนในลักษณะการบูรณาการที่มากขึ้น โดยเขาได้ใช้แนวคิดเรื่องอำนาจ (Power) การใช้อำนาจและความสมดุลเชิงอำนาจมาขยายขอบเขตของทฤษฎีการแลกเปลี่ยนให้มีนัยเชิงโครงสร้าง

ในปี 1972 Emerson ได้ตีพิมพ์เรียงความสำคัญ 2 เรื่อง ซึ่งมีอิทธิพลต่อการพัฒนาการของทฤษฎีการแลกเปลี่ยน โดยพัฒนาทฤษฎีในรูปแบบการบูรณาการ ในเรียงความเรื่องแรก เขาได้ให้ความสำคัญกับพื้นฐานทางจิตวิทยาสำหรับการแลกเปลี่ยนทางสังคม (Social Exchange) ในผู้แสดงเดี่ยว (Single Actor) แต่ละคนรวมถึงความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนกับสภาพแวดล้อมของเขาด้วย ส่วนในเรียงความเรื่องที่สอง เขาได้ขยายความสนใจมาสู่การวิเคราะห์ระดับมหภาค และความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนในโครงสร้างเครือข่าย (Network Structure) ในผลงานดังกล่าว Emerson ได้เสนอสามปัจจัยพื้นฐานในงานของเขา ประกอบด้วย อำนาจและการพึ่งพาพฤติกรรม นิยมและความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเขาถือว่าปัจจัยตัวสุดท้ายนี้เป็นหน่วยการวิเคราะห์สำหรับงานของเขา (Emerson, 1976, p. 345)

สำหรับบรรดาตัวแสดง (Actors) ในทฤษฎีการแลกเปลี่ยนระดับมหภาค ของ Emerson อาจเป็นได้ทั้งปัจเจกบุคคลหรือหมู่คณะซึ่งนับเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนามาสู่ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนและเครือข่าย ซึ่งปัจเจกบุคคลหรือหมู่คณะจะมีปฏิสัมพันธ์กันในลักษณะของการแลกเปลี่ยนกันภายในเครือข่ายของตนเอง โดย Emerson เสนอว่าในเครือข่ายการแลกเปลี่ยนใด ๆ จะประกอบไปด้วย 1. โครงข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคม (Web of Social Relation) 2. ตัวแสดงที่หลากหลาย (Various Actors) ซึ่งมีโอกาสในการแลกเปลี่ยน (Exchange Opportunities) รวมถึงมีความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยน (Exchange Relations) ซึ่งกันและกัน และ 3. การแลกเปลี่ยนระดับบุคคลจะเป็นการสร้างโครงสร้างเครือข่ายเดี่ยว (Single Network Structure) (Ritzer, 2003, p. 180)

ในประเด็นของการใช้อำนาจ และความสมดุลเชิงอำนาจ Emerson ชี้ให้เห็นถึง

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบพึ่งพา ที่สะท้อนจากแบบแผนการพึ่งพาอาศัยระหว่างผู้คน อันเป็นพื้นฐานในการก่อกำเนิดโครงสร้างที่เกี่ยวข้องกับการผสมผสาน การรวมหมู่ผู้คน หรือการจำแนกแยกแยะผู้คนเป็นกลุ่มหรือประเภท ในขณะเดียวกันความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาอาศัยระหว่างกันของคนในกลุ่มจะช่วยบ่มเพาะให้สมาชิกของกลุ่มมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และช่วยพัฒนาความสัมพันธ์ดังกล่าวให้แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลให้อำนาจของสมาชิกในกลุ่มไม่เท่าเทียมกัน โดยหากฝ่ายหนึ่งพึ่งพาอีกฝ่ายหนึ่งมากเกินไป (Over Dependency) อำนาจก็จะไม่สมดุล (Unbalance Power) และฝ่ายที่เป็นที่พึ่งก็จะได้เปรียบเชิงอำนาจต่ออีกฝ่ายหนึ่ง แต่ถ้าหากต่างคนต่างพึ่งพาอาศัยกันอย่างทัดเทียมกันแล้ว อำนาจนั้นก็จะเป็นสมดุล ในทรรศนะของ Emerson อำนาจเป็นศักยภาพในเชิงโครงสร้างที่มาจากความสัมพันธ์ที่พึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้กระทำด้วยกัน ส่วนการใช้อำนาจหมายถึง พฤติกรรมที่ใช้อำนาจดังกล่าว ในขณะที่โครงสร้างอำนาจก็จะเป็นสิ่งที่กำหนดแบบแผนและลักษณะของการแลกเปลี่ยน (Exchange Patterns and Characteristics) ระหว่างผู้กระทำการ (Agency) ที่มีอำนาจไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบไม่เสมอภาค ซึ่งในที่สุดแล้วความไม่เท่าเทียมเสมอภาคดังกล่าว มักจะนำไปสู่กระบวนการที่ทำให้อำนาจมีความสมดุลมากขึ้นจากเดิม (จิราลักษณ์ จงสถิตมัน, 2549, หน้า 111-112)

กล่าวได้ว่า คุณูปการของ Emerson คือ การเชื่อมโยง (Link) จุดภาคกับมหภาคจากแนวคิดทฤษฎีการแลกเปลี่ยน ซึ่งเกี่ยวพันไปถึงทฤษฎีเครือข่าย ดังที่ Karen Cook สาวกคนสำคัญของ Emerson ได้กล่าวไว้ว่าประเด็นสำคัญในผลงานของ Emerson คือ โครงสร้างเครือข่ายการแลกเปลี่ยน นั่นคือศูนย์กลางการเชื่อมโยงจุดภาคกับมหภาค ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงให้ปัจเจกบุคคลให้กลายเป็นกลุ่มและพัฒนาสู่การเป็นหมู่คณะที่ใหญ่ขึ้น เช่น องค์กร หรือ พรรคการเมือง (Cook, n.d. Cited in Ritzer, 2003, p. 179) ผลงานของ Emerson ดังกล่าวมีส่วนสำคัญที่ช่วยให้วงการสังคมวิทยาในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกิดขึ้นของแนวคิดเครือข่ายทางสังคม

2. แนวคิดทุนทางสังคม (Social Capital)

ทุนทางสังคม ตัวอย่างเช่น เครือข่าย มูลนิธิ สมาคม กลไกทางสังคม สถาบันทางสังคม เป็นต้น ทุนทางสังคมจึงเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ ความไว้วางใจ และบรรทัดฐานของสังคม ซึ่งเป็นรูปแบบปฏิสัมพันธ์ที่ก่อรูปทั้งเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ

ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยทุนใหม่ที่ได้รับการสนใจเป็นอย่างมาก โดยการนำเข้าแนวคิดทุนทางสังคมจากต่างประเทศ ผู้นำแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่สำคัญ คือ

2.1 Bourdieu (1983) ได้รับพัฒนาการแนวคิดมาจากมาร์กซิสต์ ปีที่เริ่มแนวคิดทุนทางสังคม คือ ช่วงปี ค.ศ. 1970 – 1980s โดยให้คำจำกัดความทุนทางสังคมว่า เป็นทรัพยากรที่มีอยู่จริงและมีศักยภาพ ซึ่งเชื่อมโยงกับการมีเครือข่ายที่ถาวร ทุนทางสังคมซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ที่เป็น

ทางการหรือไม่เป็นทางการที่มีมากน้อยต่างกันขึ้นอยู่กับความคุ้นเคยกันหรือการยอมรับกัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ทูทางสังคมเป็นพลังทางสังคมที่เชื่อมกับการเป็นสมาชิกของกลุ่ม ซึ่งทำให้สมาชิกแต่ละคนมีการสะสมทุนที่มาจากลักษณะร่วมของการเป็นหมู่คณะ หรือถ้าจะให้เป็นการพูดที่ฟังง่าย ๆ ก็คือเป็นเหมือน “หนังสือรับรอง” ซึ่งสร้างเครดิตกับสมาชิกนั้น ๆ (Bourdieu, 1983, pp. 248-249 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, 2547, หน้า 31)

Bourdieu เห็นว่าเครือข่ายทางสังคมไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติหรือเป็นสิ่งที่สังคมให้มา แต่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติของสถาบัน เช่น สถาบันครอบครัวก็มีการให้นิยามตามความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ เป็นต้น ซึ่งเป็นคุณลักษณะของการก่อรูปทางสังคม (Social Formation) เขาเห็นว่าความสัมพันธ์ที่มีประโยชน์สามารถรักษาทรัพย์สินสมบัติหรือผลกำไรในเชิงสัญลักษณ์ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ เครือข่ายความสัมพันธ์เป็นผลผลิตของยุทธศาสตร์การลงทุน ไม่ว่าจะเป็นปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มที่มีจิตสำนึกหรือไม่ก็ตาม ก็มีเป้าหมายที่จะสร้างหรือผลิตซ้ำความสัมพันธ์ทางสังคมที่จะเป็นประโยชน์ในระยะสั้นหรือระยะยาวโดยตรงให้กับคน ในเรื่องของการปฏิบัติการทางแนวคิดของ Bourdieu นั้น ทูทางสังคมเป็นเหมือนเครื่องมือซึ่งเน้นการมองเรื่องผลประโยชน์ที่เพิ่มมากขึ้นในปัจเจกบุคคล จากการทำดีกับกลุ่มที่ตนเองเข้าไปสร้างความสัมพันธ์และเน้นเรื่องการค้ามาถึงโครงสร้างความสามารถทางสังคมอย่างรอบคอบโดยมีเป้าหมายในการสร้างทรัพยากรเหล่านี้ตามแนวคิดดั้งเดิมนั้น เขาไปไกลจนถึงการยืนยันว่า “ผลกำไรทวีขึ้นจากการเป็นสมาชิกของกลุ่มเป็นพื้นฐานจากความสมานสามัคคีซึ่งทำให้เกิดผลกำไรได้” (Portes, 1998)

ดังนั้นเราสามารถสรุปความหมายแนวคิดทุนทางสังคมของ Bourdieu ได้คือ “ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในกลุ่มสังคม” ประโยชน์ของแนวคิดของ Bourdieu ก็คือชี้เรื่องอำนาจในสังคมจากความสัมพันธ์ระหว่างทุนต่าง ๆ ในสังคม

2.2 Coleman (1999) ได้รับพัฒนาแนวคิดมาจากเศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิก โดยปีที่เริ่มแนวคิดคือปี ค.ศ. 1980 เขาได้อธิบายทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นตัวเชื่อมประสานการจัดระเบียบหรือการจัดตั้งองค์กร สมาคม เขาเชื่อว่า ทุนทางสังคมมีอยู่ในโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลมาตั้งแต่เดิม ซึ่งทำให้การกระทำที่โยงโยในสังคมของแต่ละคนดูง่ายขึ้น เช่น พ่อค้าในตลาดเมืองไคโรจะมีการให้ข้อมูลลูกค้าแลกเปลี่ยนกัน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการถ้อยทีถ้อยอาศัยหรือการเอื้อประโยชน์ต่อกัน ซึ่งเป็นเกณฑ์ของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นความพอใจร่วมกัน การสื่อสารและการรับรองต่าง ๆ จะเกิดขึ้นในเครือข่ายทางสังคม นั่นคือ เขาเห็นว่าทุนทางสังคมสามารถมีลักษณะของผลประโยชน์สาธารณะได้

Coleman ให้คำจำกัดความทุนทางสังคมโดยอธิบายผ่านหน้าที่ของมันว่าเป็นความหลากหลายในส่วนที่เป็นเอกภาพที่ปรากฏอยู่จริงซึ่งมีจุดร่วมของสองสิ่งอยู่ด้วย กล่าวคือมันรวมถึง

เกณฑ์ของโครงสร้างทางสังคม และเอื้อให้การกระทำของตัวกระทำภายใต้โครงสร้างนั้นง่ายขึ้น ไม่ว่าจะเป็นคนหลายคนหรือกลุ่มคนที่ร่วมมือกันผลของการครอบครองของมัน (เช่น ได้รับสิทธิพิเศษในการเข้าถึงข้อมูล) และการจัดระเบียบทางสังคมที่เหมาะสม ที่สามารถทำให้เกิดทุนทางสังคมได้

แนวคิดทุนทางสังคมของ Coleman จึงเป็นชุดของความสัมพันธ์ที่อยู่บนความคาดหวังและค่านิยมร่วมกัน รวมทั้งการมีสำนึกในความไว้วางใจระหว่างกันด้วย รวมทั้งการมีสำนึกในความไว้วางใจระหว่างกันด้วย นอกจากนี้ Coleman ยังได้มองทุนทางสังคมเพิ่มเติมในมิติของวิถีชีวิตในสังคม คือ การมีเครือข่าย สถาบัน นโยบาย และจารีต นอกจากนี้ระบบคิดที่อยู่ในรูปของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจ และจารีต จะมีผลต่อความสัมพันธ์ของคน ซึ่งจะส่งผลต่อการจัดระเบียบเศรษฐกิจสังคม ความเป็นชุมชน และเกิดผลดีต่อการดำเนินกิจกรรม (วรวิศโรรมรัตน์, 2548, หน้า 31)

ดังนั้นสามารถสรุปแนวคิดทุนทางสังคมของ Coleman ได้ว่า เป็นบรรทัดฐานความไว้วางใจระหว่างกันและการจัดระเบียบสังคม” ประโยชน์ของแนวคิดของ Coleman ก็คือสามารถนำไปประยุกต์กับเรื่องเศรษฐกิจ และการพัฒนาทุนมนุษย์ได้

2.3 Putnam (2002) มีพัฒนาการแนวคิดมาจาก เดอ ทอคเควิลล์ (De Tocqueville) ปีที่พัทนัม เริ่มแนวคิดก็คือช่วงปี ค.ศ. 1970-1993 เขาเห็นว่าทุนทางสังคมประกอบด้วย ความไว้วางใจ (Trust) บรรทัดฐาน และเครือข่าย การจะทำอะไรให้ประสบความสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อมีความร่วมมือ เนื่องจากมีการสัมพันธ์เชื่อมโยงและมีความไว้วางใจกัน หรือที่เรียกว่าทรัพยากรทางศีลธรรม (Moral Resource) ทุนทางสังคมยังมีลักษณะเป็นผลประโยชน์สาธารณะ (Public Good) ซึ่งอาจมีองค์กรนิติบุคคลเป็นตัวแทนในการจัดการได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือทุนทางสังคมมีลักษณะเป็นผลพลอยได้ที่เกิดจากกิจกรรมทางสังคม ซึ่งทุนทางสังคมจะมีข้อผูกมัด บรรทัดฐาน และความไว้วางใจที่สามารถแลกเปลี่ยนกันได้ เช่น การที่สมาชิกของชมรมร้องเพลงเข้ามามีกิจกรรมร่วมกันเป็นเพราะเขาชอบร้องเพลง ไม่ใช่เพราะเขาต้องการสร้างเครือข่ายทางสังคมที่เข้มแข็ง แต่โดยนัยของมันสิ่งที่ได้ก็คือมีการสะสมทุนทางสังคมขึ้น พัทนัมเห็นว่าทุนทางสังคมสามารถอยู่ในรูปของผลประโยชน์สาธารณะได้เช่นเดียวกับแนวคิดของ Coleman และนอกจากนี้ทุนทางสังคมก็สามารถอยู่ในรูปของผลประโยชน์เฉพาะบุคคลได้เช่นกัน

Putnam พยายามนำเสนอแนวคิดทุนทางสังคมด้วยการเชื่อมโยงมิติในปัจจุบัน อนาคต กับมิติในอดีต โดยอธิบายว่าทุนทางสังคมซึ่งประกอบไปด้วยความไว้วางใจ การต่างตอบแทน หรือการพึ่งพาอาศัยกัน การมีข้อพันธะกรณีร่วมกันของประชาชน ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม สิ่งเหล่านี้ เป็นรูปแบบของทุนทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นในอดีต และพยายามที่จะนำมาใช้ในปัจจุบันหรืออนาคต ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าวจึงเป็นความสัมพันธ์ที่มีการเชื่อมโยง

ระหว่างกันของสมาชิกในวัฒนธรรมเดียวกัน เป็นการสร้างความสำนึกในหน้าที่ร่วมกัน (Sense of Mutual Obligation) และการทำให้รู้สึกปลอดภัยร่วมกันในหมู่สมาชิก (วรุฒิ โรมรัตน์พันธ์, 2548, หน้า 31-32)

นอกจากนี้ Putnam ยังสรุปถึงทฤษฎีทางสังคมที่ทำให้มองเห็นเรื่องของทุนทางสังคมที่มี การสะสมหรือสำรองอยู่ในชุมชน ซึ่งลักษณะดังกล่าวทำให้ชุมชนเพิ่มขีดความสามารถในการ แก้ปัญหาของชุมชนเอง จึงอาจสรุปได้ว่า ทุนทางสังคมที่สะสมและสำรองอยู่ในชุมชน จะเป็นตัว ช่วยหล่อเลี้ยงสังคม โดยใช้จารีตหรือธรรมเนียมปฏิบัติของชุมชน การพึ่งพาอาศัยกันหรือการต่าง ตอบแทน และความไว้วางใจกันของคนในสังคม สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์กันของคนใน สังคม ลดการเอาเปรียบผู้อื่น ผู้คนในสังคมจะเกิดการรวมตัวกัน มีการสร้างสำนึกร่วมกัน เปลี่ยนจาก ตัวฉัน (I) เป็น พวกเรา (We) และทำให้เกิดค่านิยมในเรื่องของประโยชน์ส่วนรวมระหว่างคนใน สังคม (วรุฒิ โรมรัตน์พันธ์, 2548, หน้า 32)

แนวคิดทุนทางสังคมของ Putnam จึงเป็นส่วนที่เอื้อประโยชน์ต่อทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะ ประเด็นความสัมพันธ์กันทางสังคมที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจกัน ทุนทางสังคมในลักษณะนี้จึง เป็นความสัมพันธ์ที่มีความเชื่อมโยงกันของสมาชิกในวัฒนธรรมเดียวกัน ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความ สะดวกต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ

ทุนทางสังคมเป็นสิ่งสำคัญที่มีส่วนเพิ่มพูนผลประโยชน์ในเชิงทุนอื่น ๆ ด้วยทั้งทุนทาง กายภาพ (Physical Capital) ทุนในเชิงเศรษฐกิจหรือทุนในเชิงของมนุษย์ (Human Capital) สำหรับ ทุนในเชิงมนุษย์ การเพิ่มความสามารถของส่วนบุคคลในการสร้างสิ่งต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับ เครื่องมือและ การฝึกอบรม แต่การเพิ่มทุนทางสังคมขึ้นอยู่กับศักยภาพขององค์กรทางสังคม (Social Organization) ซึ่งประกอบด้วย เครือข่าย บรรทัดฐานและความไว้วางใจและกล่าวถึงประโยชน์ของทุนทางสังคม ในรูปของเครือข่ายที่เกิดจากความเห็นพ้องต้องกันของประชาชนว่า มีอยู่หลายประการ อาทิ

1. ทำให้เพิ่มศักยภาพในการทำงาน และช่วยลดต้นทุนในการทำงานได้มากกว่าที่จะปลิก ตัวไปทำแบบปัจเจก
2. ทำให้จารีตประเพณีที่เกี่ยวกับการพึ่งพาอาศัยกันหรือการต่างตอบแทน (Reciprocity) แข็งแรง และมีพลังมากขึ้น ทั้งนี้ ก็ขึ้นอยู่กับกระบวนการรักษาชื่อเสียงและการยอมรับจารีตประเพณี ของชุมชนนั้น ๆ ด้วยว่ามีมากน้อยเพียงใด
3. เกิดความไว้วางใจระหว่างกันของคนในเครือข่าย ทำให้การติดต่อและระบบข้อมูล ข่าวสารมีความสะดวกรวดเร็ว
4. มีการนำความสำเร็จร่วมกันในอดีต มาใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อสร้างความร่วมมือใน อนาคต

Putnam เห็นว่า การทำงานร่วมกันในชุมชนเป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากสิ่งที่เอื้อให้เกิดทุนทางสังคมยังคงมีอยู่ในชุมชน (Stock of Social Capital) อาจจะกล่าวได้ว่า ในอีกแง่มุมหนึ่งนั้น ทุนทางสังคมจะทำให้ชุมชนมีพลังเพียงพอที่จะทำในเรื่องต่าง ๆ ได้ มากยิ่งขึ้นเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมนั้น ได้มีนักปรัชญาสังคม เช่น Hirschman เปรียบเทียบว่าทุนทางสังคมเป็นเสมือนทรัพยากรทางศีลธรรม (Moral Resource) และเป็นทรัพยากรประเภทที่ใช้ไม่มีวันหมด อย่างไรก็ตาม ทรัพยากรประเภทนี้จะไม่มีประโยชน์อะไรเลยถ้าไม่ถูกนำมาใช้ ซึ่งต่างไปจากทุนทางกายภาพและทุนอื่น ๆ ทั่วไปที่เคยมีมา เพราะทุนเหล่านี้จะหมดไปเมื่อถูกนำมาใช้ Hirschman ได้เปรียบทุนทางสังคมว่าเป็นเสมือนสินค้าสาธารณะ (Public Good) ที่ไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่งเป็นการเฉพาะ (ใครคนใดคนหนึ่งไม่สามารถใช้ประโยชน์แต่เพียงคนเดียว หรืออีกกันไม่ให้ผู้อื่นเข้ามาใช้) ทุนทางสังคมจึงเหมือนสินค้าสาธารณะอื่น ๆ เช่น อากาศที่สะอาด และความปลอดภัยจากท้องถนน อย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคมซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยภาคเอกชน และจะต้องมาจากกิจกรรมทางสังคมอื่น ๆ อันประกอบไปด้วย ความผูกพัน จารีตประเพณี และความไว้วางใจกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้สามารถเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมทางสังคมที่แตกต่างกัน

ศักยภาพของทุนทางสังคม เป็นสิ่งที่สามารถสร้างได้จากความสัมพันธ์ระหว่างคน ทุนทางสังคมสามารถละลายสิ่งที่กีดกันระหว่างสถาบันได้ ดังนั้น เมื่อชุมชนมีทุนทางสังคม ชุมชนก็สามารถทำงานให้มีความก้าวหน้าได้ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับข้อตกลงที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เป็นผลประโยชน์ของส่วนรวม อย่างไรก็ตาม เมื่อคนมีความไว้วางใจผู้อื่น และได้แบ่งปันคุณค่าที่มีความคาดหวัง และมีเป้าหมายร่วมกัน เพื่อทุกคนจะได้รับผลประโยชน์สูงสุดร่วมกัน (Putnam, 2002 อ้างถึงใน ณัฐกานต์ จิตรวัฒนา, 2546, หน้า 9-10)

ดังนั้นสามารถสรุปแนวคิดทุนทางสังคมของ Putnam ได้ว่า เป็นความไว้วางใจ และบรรทัดฐานที่นำไปสู่การแลกเปลี่ยนข่าวสาร ประโยชน์ของแนวคิดสามารถนำไปพัฒนาประชาธิปไตย รวมถึงช่วยในด้านการพัฒนาเศรษฐกิจอีกด้วย

3. ธนาคารโลก (World Bank, 1999) ได้พัฒนาการแนวคิดมาจาก Putnam and Coleman รวมถึงงานวิจัยของธนาคารโลกเอง โดยปีที่เริ่มแนวคิดของธนาคารโลกก็คือ ช่วงปี ค.ศ. 1990-1993 ธนาคารโลกให้แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมว่าทุนทางสังคมเกิดเพราะความสัมพันธ์ระหว่างกันของมนุษย์ ทุนทางสังคมในความหมายกว้างจะครอบคลุมตั้งแต่เรื่องศักยภาพความสามารถทางสังคม แม้แต่ระบบการเมือง โดยเน้นเรื่องของคุณสมบัติ/คุณลักษณะของสังคม ซึ่งเชื่อมโยงเครือข่ายให้สังคมมีความสามารถทำงานได้ ทุนทางสังคมของธนาคารโลกค่อนข้างเน้นในเรื่องขององค์กรหรือสถาบันทางสังคม สิ่งทีพุดถึงการมากที่สุดถือเป็นเรื่องทุน คือ เรื่องของ ความไว้วางใจ (Trust) และการเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกัน (Reciprocity) ทั้งหมดนี้เพื่อจะนำไปสู่ความร่วมมือของสังคมที่จะ

ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและร่วมมือกันทำงานได้ Francis (2002) ได้เสนอว่า การมีต้นทุนทางสังคมสูงจะเอื้อประโยชน์ต่อการพัฒนาแบบยั่งยืน ดังนั้นความเสื่อมโทรมของสังคมที่ปรากฏให้เห็น เกิดจากการขาดต้นทุนทางสังคมอันเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาแบบยั่งยืน (The World Bank, 1999 อ้างถึงใน เวียงรัฐ เนติโพธิ์, สิริพรรณ นกสวน และเอก ตั้งทรัพย์วัฒนา, 2546, หน้า 328)

ดังนั้นธนาคารโลก ได้กำหนดความหมายของทุนทางสังคมว่า คือ สถาบัน (Institutions) ความสัมพันธ์ (Relationships) และบรรทัดฐาน/ จารีต (Norms) ที่ก่อรูปทั้งเชิงคุณภาพและปริมาณของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ทุนทางสังคมไม่ใช่เกิดขึ้นได้ในสถาบันทั้งหมดของสังคม แต่เป็นกาวเชื่อมสถาบันเหล่านั้นเข้าด้วยกัน บรรทัดฐาน/ จารีต และความสัมพันธ์ในสังคมเป็นสิ่งที่ฝังอยู่ในโครงสร้างสังคม ซึ่งสามารถทำให้ผู้คนเกิดความร่วมมือเพื่อเป้าหมายที่ปรารถนาสูงสุด นอกจากนี้ ทุนทางสังคมอาจถูกมองในลักษณะที่เป็นเจตคติและคุณค่าที่เกิดจากการดำเนินงานระหว่างคนภายในชุมชน และความช่วยเหลือในด้านเศรษฐกิจ และการพัฒนาจากภายนอกชุมชน (วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์, 2548, หน้า 33)

ธนาคารโลกได้เสนอแนวคิดทุนทางสังคมที่แตกต่างไปจากความหมายอื่น คือ การมองว่าถึงแม้บางองค์กรหรือบางสถาบันจะไม่มีทุนทางสังคมเกิดขึ้น แต่ทุนทางสังคมอาจมาจากภายนอกองค์กรหรือสถาบันนั้น ๆ โดยทำหน้าที่เชื่อมโยงให้เกิดความสัมพันธ์ หรือความร่วมมือระหว่างกันขององค์กรหรือสถาบันดังกล่าวได้ (วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์, 2548, หน้า 34)

นอกจากนี้ธนาคารโลกยังมีมุมมองเรื่องทุนทางสังคมออกเป็นอีก 2 ลักษณะตามแนวทางของความสัมพันธ์ คือ ความสัมพันธ์ในแนวราบซึ่งจะมองในเชิงบวกเท่านั้น ในขณะที่ความสัมพันธ์ในแนวตั้งจะมองความสัมพันธ์เป็นเชิงลบ โดยลักษณะทุนทางสังคมสามารถปรากฏเป็นลักษณะหรือคุณสมบัติประจำที่ฝังอยู่ในความสัมพันธ์ความร่วมมือกันของคนในสังคม

ดังนั้นจึงสามารถสรุปแนวคิดของธนาคารโลกได้ว่า เป็นสถาบัน ความสัมพันธ์และกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่กำหนดการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม ทุนทางสังคมมิใช่แค่เป็นการรวมสถาบันต่าง ๆ ที่สร้างสังคมให้เข้มแข็ง แต่เป็นการที่เชื่อมโยงสถาบันเหล่านี้เข้ากันด้วย ประโยชน์ของแนวคิดทุนทางสังคมของธนาคารโลก คือ สามารถนำไปใช้กับการพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

แนวคิดทุนทางสังคมของ Boissevain, Coleman and Putnam และธนาคารโลกนั้น ล้วนเป็นแนวคิดที่นำเข้ามาจากต่างประเทศสู่สังคมไทยโดยตรง ในกรณีของนักวิชาการที่ประยุกต์ใช้แนวคิดทุนทางสังคมดังกล่าว ได้พยายามสรุปตีความทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย ตัวอย่างเช่น

ประภาพรรณ อุ๋นอบ (2542, หน้า 8) ได้สรุปว่าทุนทางสังคมมิใช่เรื่องใหม่ที่เกิดขึ้นใน

ประเทศไทย หากแต่เป็นคุณค่าเดิมที่สังคมไทยมีอยู่ สังคมไทยมีคุณค่าที่เป็นทุนทางสังคมของตนเองมานานแล้วและมีอยู่มากมาย

1. ระบบคุณค่า อุดมการณ์ ความเชื่อ ที่วางอยู่บนพื้นฐานของความเคารพอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ หรือกำเนิดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ หรือกำเนิดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ อันมีรากฐานมาจากพุทธศาสนา

2. ภูมิปัญญาท้องถิ่น และกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสร้างสรรค์และสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ เช่น ภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม การแพทย์พื้นบ้าน การอยู่อาศัย เป็นต้น ซึ่งเป็นความรู้ที่ไม่หยุดนิ่ง (Living Knowledge) และใช้ญาณวิทยา (Epistemology) ที่แตกต่างจากการแสวงหาความรู้แบบตะวันตก เป็นองค์ความรู้ที่กลั่นกรองจากประสบการณ์ที่ละเอียดลึกซึ้งและแนบแน่นกับธรรมชาติอย่างแยกไม่ออก

3. ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีลักษณะของระบบครอบครัวเครือญาติ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวระนาบเอื้อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในยามตกทุกข์ได้ยาก เช่น ระบบการเอามือเอาร่างกันในทุกภาค

4. กฎ จารีต ประเพณี อันเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น ที่หล่อหลอมจากประสบการณ์ของคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง เป็นสำนึกร่วมของคนในชุมชนที่มุ่งสร้างระบบขึ้นมาเพื่อควบคุมชุมชนให้ดำเนินชีวิตไปตามระบบคุณค่า

5. ระบบกรรมสิทธิ์และการจัดการร่วมกัน เช่น สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรอันเป็นสิทธิการใช้และการดูแลรักษาสิ่งที่เป็นทรัพย์สินรวมของชุมชน และสาธารณประโยชน์

6. ความหลากหลายทางวัฒนธรรม อันเป็นที่มาของภูมิปัญญา วิถีคิดที่แตกต่างกันไปตามระบบนิเวศ เงื่อนไขที่สำคัญทางเศรษฐกิจและการเมือง

7. ผู้นำทางปัญญาของชุมชนหรือปราชญ์ชาวบ้าน ที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพด้านต่าง ๆ อันได้แก่ ผู้อาวุโส พระ หมอพื้นบ้าน ผู้นำเกษตรกร เป็นต้น

8. กลุ่มองค์กรที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะในประชาสังคม เช่น องค์กรชาวบ้านเครือข่ายประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มวิชาชีพ นักวิชาการที่ดำเนินกิจกรรมเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในประเด็นต่าง ๆ

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2546) ได้พูดถึงทุนทางสังคมว่ามี 3 ส่วน คือ ระบบความรู้ กฎเกณฑ์ และองค์กร ซึ่งได้อธิบายไว้ว่า

1. ทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องของระบบความรู้นั้น เขาได้มองว่าระบบความรู้ในชุมชนไม่ได้เป็นองค์ความรู้เดี่ยว ๆ เช่น เมื่อมองเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งจัดว่าเป็นทุนทางสังคม แต่ทรัพยากรจะเป็นทุนทางสังคมได้ก็ต่อเมื่อชาวบ้านมีระบบความรู้ที่เกี่ยวกับมันหรือพูดถึงเรื่อง

ความหลากหลายทางชีวภาพ เรื่อง น้ำ ป่า แต่ไม่ใช่ทุนทางสังคม เพราะฉะนั้นทุนทางสังคมก็คือความรู้เกี่ยวกับทรัพยากร

2. กฎเกณฑ์เกี่ยวกับการใช้ความรู้ กฎเกณฑ์อาจเป็นเรื่องของจารีต กฎหมาย กฎทางสังคม เพื่อมาควบคุมและจัดการความสัมพันธ์ของชุมชน

3. องค์การที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการ

นอกจากนี้อำนาจ กายจนพันธ์ ยังได้กล่าวถึงพื้นฐานของทุนทางสังคม ซึ่งเป็นการระดมทุนทางสังคมรูปแบบแรก ๆ คือ การตอบแทนกันเป็นการระดมทุนทางสังคมรูปแบบแรก ๆ ที่ยึดกฎเกณฑ์ของพันธะทางสังคมในการตอบแทนกัน เป็นกลไกในการสร้างความร่วมมือเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบลงแขกการผลัดกันช่วยสร้างบ้านให้สมาชิกในชุมชน และการระดมแรงงานเพื่อกิจกรรมส่วนรวมของชุมชน เป็นต้น หลักการนี้จะเน้นความเท่าเทียมกัน ซึ่งเป็นบรรทัดฐานที่ถูกผลิตซ้ำเรื่อยมาจนกลายเป็นสถาบันสำคัญในชุมชนที่สร้างหลักประกันความมั่นคงของชีวิต เช่น กลุ่มเมืองฝาย และยังพบรูปแบบการตอบแทนอย่างอื่น ๆ อีก เช่น การเอาของมาแลกข้าว จะต้องให้ข้าวปริมาณเท่ากับสิ่งของที่คนขาดแคลนข้าวเอามาแลก ในปัจจุบันหลักการนี้ได้ถูกผลิตใหม่ ให้เป็นพื้นฐานของการรวมกลุ่มช่วยเหลือกันเองในวงกว้าง เช่น กลุ่มฌาปนกิจ ที่สมาชิกผลัดกันช่วยออกค่าใช้จ่ายในการจัดการงานศพ

ทุนทางสังคมจึงเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในสังคม ซึ่งเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของมนุษย์ โดยสร้างคุณค่าแห่งความดีความงามหรือคุณค่าทางศีลธรรม เพื่อเป็นพลังให้แก่สังคมทุนทางสังคมจึงเป็นระบบความคิดที่เกิดการยอมรับจากความรู้ ภูมิปัญญา ประสบการณ์แล้วสร้างความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับธรรมชาติ โดยทุนทางสังคมก่อให้เกิดคุณค่าทางสังคม ซึ่งก็คือความไว้วางใจ เป็นผลจากความสัมพันธ์ของมนุษย์ทั้งในแนวนอนและแนวตั้ง ที่มีความเชื่อ มีการยอมรับ การไว้วางใจ ความสามัคคี การเสียสละและการต่างตอบแทนกัน ความสัมพันธ์เพียงอย่างเดียวไม่สามารถทำให้เกิดประโยชน์แก่บุคคลอื่นและสาธารณะ และจะช่วยลดต้นทุนทางด้านแรงงาน เงิน และเวลาได้ เช่น การลงแขกเกี่ยวข้าว การร่วมกันดูแลป่าและน้ำในรูปของคณะกรรมการหรือองค์กร

เครือข่าย เมื่อความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน เกิดความไว้วางใจ ความเอื้ออาทรที่จะช่วยเหลือกัน เป็นความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม องค์กรทั้งในแนวนอนและแนวตั้งเป็นความสัมพันธ์ที่เชื่อมต่อกันระหว่างสมาชิกภายในกลุ่ม องค์กร และชุมชนด้วยกันเอง (Bonding) และความสัมพันธ์สู่ภายนอกกลุ่ม ชุมชน (Bridging) เพื่อประสานความร่วมมือและสนับสนุนเป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันในรูปแบบของเครือข่ายหรือประชาสังคม ซึ่งมีเป้าประสงค์เพื่อสาธารณะร่วมกัน

บรรทัดฐานทางสังคม เป็นการยอมรับร่วมกันของคนในสังคม เพื่อที่จะช่วยสร้างความ

เป็นระเบียบเรียบร้อย และสร้างความเป็นตัวตนหรือ อัตลักษณ์ของชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ บรรทัดฐานทางสังคม มองได้จากระเบียบ กฎเกณฑ์ จารีต ค่านิยม ความเชื่อ ประเพณี และวัฒนธรรมขององค์กร ชุมชนและสังคมนั้น ๆ

สรุปแนวคิดทุนทางสังคมที่จะนำมาใช้สำหรับวิทยานิพนธ์นี้ คือ ทุนทางสังคมเป็น ผลผลิต (Output) มาจากความสัมพันธ์ในสังคม ในลักษณะปฏิสัมพันธ์กันระหว่างสมาชิกที่มีความเข้าใจในบรรทัดฐาน เป้าหมาย และระบบคุณค่าของกลุ่มร่วมกัน โดยทุนทางสังคมออกมาในรูปของ เครือข่าย มูลนิธิ สมาคม กลไกทางสังคม จารีต เป็นต้น

แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายอำนาจ

Leavitt (1964 อ้างถึงใน พรณสิริ จิตรัตน์, 2544) ได้แบ่งเครือข่ายตามลักษณะอำนาจ แบ่งออกเป็น 2 แบบคือ แบบที่มีศูนย์กลางและแบบกระจายอำนาจ

1. การสื่อสารแบบมีศูนย์กลาง (Centralized Communication) เป็นการสื่อสารที่มีใครคนใดคนหนึ่งเป็นศูนย์กลางหรือทางผ่าน โดยที่สมาชิกคนอื่น ๆ ไม่มีการติดต่อกันโดยตรง แต่ต้องผ่านคนกลาง
2. การสื่อสารแบบกระจายอำนาจ (Decentralized Communication) เป็นการสื่อสารที่สมาชิกในกลุ่มติดต่อกันโดยอิสระไม่มีใครตัดสินใจคนเดียว แต่ร่วมกันคิดร่วมกันแก้ปัญหา เป็นวิธีที่ใช้ได้ตรงกับกระบวนการกลุ่มมาก เพราะทุกคนมีปฏิสัมพันธ์กันผลที่ออกมาจะได้ทั้งผลผลิต (Product) และกระบวนการ (Process) ของกลุ่ม หมายถึง การสื่อสารแบบนี้คำนึงถึงการเอาใจใส่ผู้ทำงาน สิ่งแวดล้อมในการทำงาน ขวัญและกำลังใจของกลุ่มด้วย

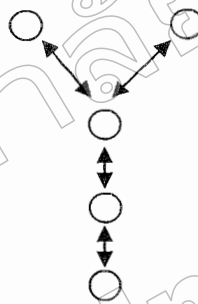
1. การสื่อสารแบบมีศูนย์กลาง (Centralized Communication) แบ่งตามลักษณะสำคัญ ดังนี้

1.1 เครือข่ายการสื่อสารแบบลูกโซ่ (Chain Network) ได้แก่ เครือข่ายการสื่อสารที่สมาชิกแต่ละคนจะติดต่อไปยังสมาชิกคนอื่นที่อยู่ถัดไปเท่านั้น เนื่องจากมีข้อจำกัดในแง่การประสานงานและการติดต่อระหว่างสมาชิกในกลุ่ม บางครั้งจึงเป็นความยากลำบากที่กลุ่มจะทำงานให้สำเร็จได้ตามที่ต้องการ การขาดความเป็นอิสระในการติดต่อสื่อสารเพราะสมาชิกจะติดต่อกับบุคคลอื่นได้เพียง 1 คน หรือ 2 คน ที่ต่อจากเขาเท่านั้น จึงทำให้ความพอใจของสมาชิกในกลุ่มค่อนข้างต่ำ ตำแหน่งศูนย์กลางอาจเป็นตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใดก็ได้

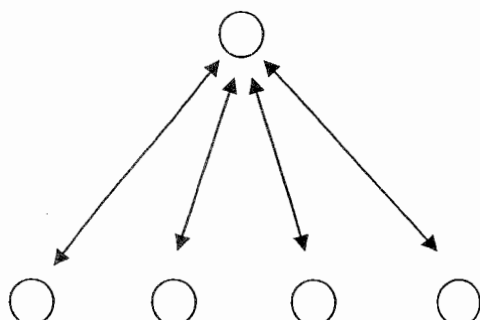
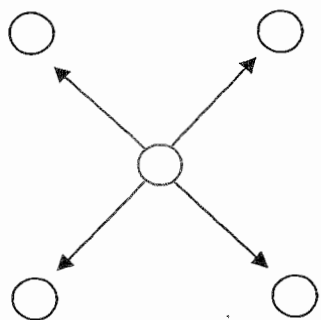
ภาพที่ 4 เครือข่ายการสื่อสารแบบลูกโซ่

1.2 เครือข่ายการสื่อสารแบบตัววาย (Y Network) ได้แก่ เครือข่ายการสื่อสารที่มีสมาชิกที่อยู่ตรงกลางเพียง 2 คน จะทำหน้าที่ประสานงานและส่งข้อมูลที่ได้รับจากสมาชิกคนอื่น ๆ ที่อยู่รอบนอกการสื่อสารแบบนี้มีความเหมาะสมกว่าแบบลูกโซ่ในแง่ที่ทำให้งานสำเร็จได้ดีกว่า เพราะข้อมูลสามารถผ่านทิศทางต่าง ๆ ได้มากกว่าแทนที่จะอาศัยที่อยู่ติดไปเท่านั้น โดยปกติบุคคลที่อยู่ตรงกลางสักคนหรือ 2 คน เท่านั้นที่มีความพอใจต่อรูปแบบการสื่อสารแบบนี้ แต่ส่วนที่เหลือของกลุ่มหรือผู้ที่อยู่รอบนอกมีความพอใจต่ำ รูปแบบของข่ายการสื่อสารแบบตัววายนี้ มักจะเกิดขึ้นในกลุ่มที่สมาชิกเพียง 1 คน หรือ 2 คนเท่านั้นเต็มใจที่จะรับทำงานและรับผิดชอบต่อผลสำเร็จของงาน ในขณะที่ส่วนที่เหลือของกลุ่มไม่ยอมรับผิดชอบ

ภาพที่ 5 เครือข่ายการสื่อสารแบบตัววาย

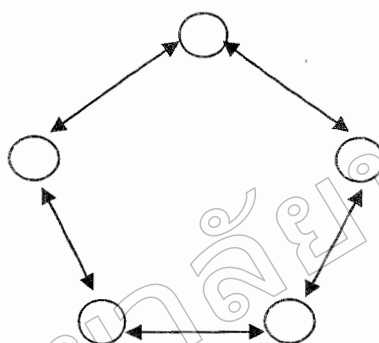
1.3 เครือข่ายการสื่อสารแบบวงล้อ (Wheel Network) เป็นเครือข่ายการสื่อสารที่รวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลางมากที่สุด โดยสมาชิกคนหนึ่งเป็นผู้รับข่าวจากสมาชิกคนอื่นแล้วส่งข่าวนั้นไปยังสมาชิกคนอื่น ๆ บุคคลที่อยู่ตรงกลางของกลุ่มจะเป็นผู้มีอำนาจอย่างแท้จริงและเป็นผู้นำของกลุ่ม เครือข่ายสื่อสารนี้สามารถจัดระบบและสร้างผลงานได้ดีที่สุด

ภาพที่ 6 เครือข่ายการสื่อสารแบบวงล้อ

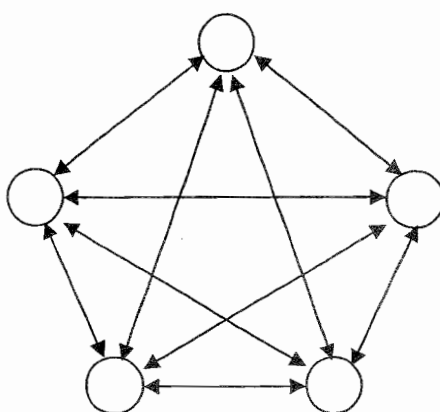
2. การสื่อสารแบบกระจายอำนาจ (Decentralized Network) แบ่งตามลักษณะสำคัญดังนี้

2.1 เครือข่ายการสื่อสารแบบวงกลม (Circle Network) เป็นเครือข่ายการสื่อสารที่สมาชิกในกลุ่มทุกคนสามารถติดต่อกับสมาชิกที่อยู่ถัดจากคนทั้งสองข้าง สมาชิกทุกคนมีความพอใจและมีสถานะเท่าเทียมกัน ดังนั้นจะไม่มีสมาชิกคนใดภายในเครือข่ายที่จะเป็นศูนย์กลางของกลุ่มหรือเป็นผู้นำของกลุ่ม แต่จะขาดความเป็นระบบระเบียบและสร้างผลงานได้ช้า

ภาพที่ 7 เครือข่ายการสื่อสารแบบวงกลม

2.2 เครือข่ายการสื่อสารแบบทุกช่องทาง (All-Channel Network) เป็นเครือข่ายการสื่อสารที่เอื้อให้สมาชิกทุกคนมีปฏิสัมพันธ์อย่างทั่วถึงได้โดยตรงไม่ต้องผ่านสมาชิกคนอื่น ๆ อาจถือได้ว่าเป็นเครือข่ายการติดต่อที่สมบูรณ์ที่สุด เพราะไม่มีข้อจำกัดการสื่อสารของสมาชิก โดยเครือข่ายนี้จะเปิดโอกาสให้มีปฏิริยย้อนกลับสูงที่สุด

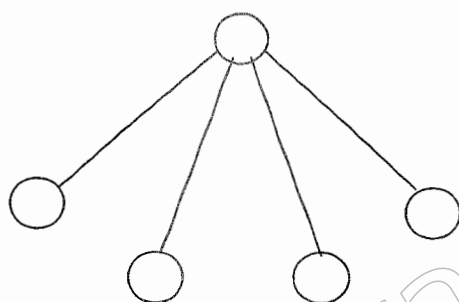

ภาพที่ 8 เครือข่ายการสื่อสารแบบทุกช่องทาง

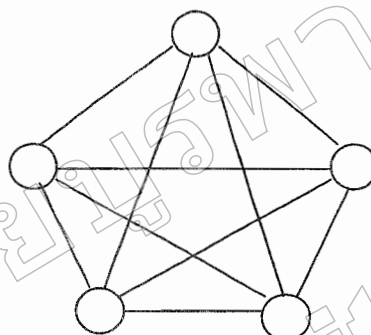
นอกจากการศึกษาโครงสร้างและตำแหน่งของสมาชิกภายในเครือข่ายแล้ว ในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในเครือข่าย ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดตัวแปรในการพรรณนา

เครือข่าย (Network Description) ดังต่อไปนี้

1. การมีอำนาจครอบงำ (Dominance) เป็นตัวชี้วัดระดับความเท่าเทียมกันในความสัมพันธ์ของสมาชิกภายในเครือข่าย ซึ่งถ้าหากเป็นเครือข่ายที่มีการครอบงำสูง (Highly Dominant Network) การสื่อสารจะเป็นแบบมีศูนย์กลางหรือรวมอำนาจ ในขณะที่เครือข่ายที่มีการครอบงำต่ำ (Lowly Dominant Network) การสื่อสารจะเป็นแบบกระจายอำนาจ

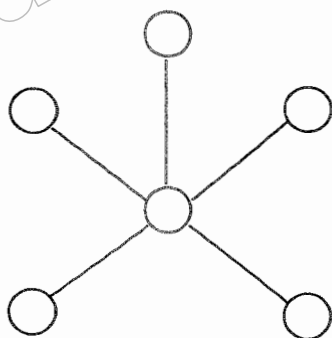
เครือข่ายที่มีลักษณะครอบงำสูง

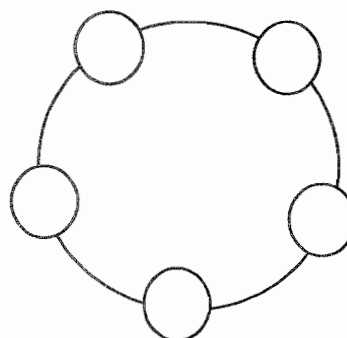
เครือข่ายที่มีลักษณะครอบงำต่ำ

ภาพที่ 9 เครือข่ายที่มีการครอบงำสูง และเครือข่ายที่มีการครอบงำต่ำ

2. การรวมศูนย์ (Centrality) เป็นตัวชี้วัดระดับที่สมาชิกภายในเครือข่ายจะอยู่บนตำแหน่งที่ข้อมูลข่าวสารไหลผ่าน โดยเครือข่ายที่มีการรวมศูนย์สูง (highly central network) นั้น ลักษณะการไหลของข้อมูลข่าวสารค่อนข้างระบุแน่นอนว่าจะไหลผ่านจากสมาชิกตำแหน่งใดไปสู่ปลายทางที่ตำแหน่งใด

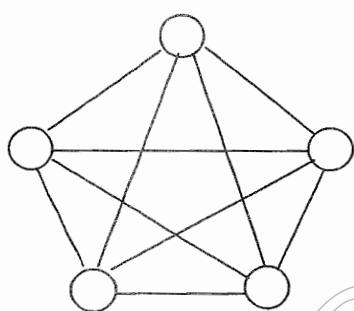
เครือข่ายที่มีการรวมศูนย์สูง

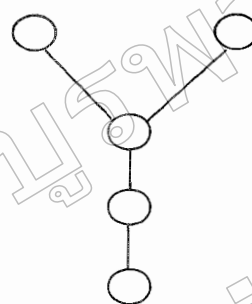
เครือข่ายที่มีการรวมศูนย์ต่ำ

ภาพที่ 10 เครือข่ายที่มีการรวมศูนย์สูง และเครือข่ายที่มีการรวมศูนย์ต่ำ

3. ความยืดหยุ่น (Flexibility) เป็นตัวชี้วัดระดับที่ปฏิบัติตามกฎของเส้นทางการสื่อสารภายในเครือข่าย โดยเครือข่ายที่มีความยืดหยุ่นสูง (Highly Flexible Network) จะอนุญาตให้มีเส้นทางการสื่อสารได้หลายเส้นทาง ในขณะที่เครือข่ายที่มีความยืดหยุ่นต่ำ (Lowly Flexible Network) จะใช้รูปแบบการส่งผ่านข่าวสารแบบเดิม ๆ เสมอ

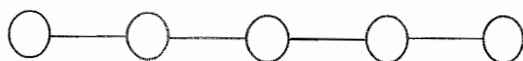
เครือข่ายที่มีความยืดหยุ่นสูง

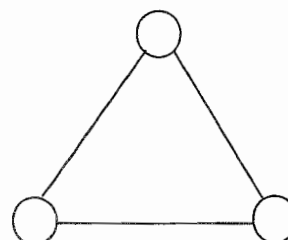
เครือข่ายที่มีความยืดหยุ่นต่ำ

ภาพที่ 11 เครือข่ายที่มีความยืดหยุ่นสูง และเครือข่ายที่มีความยืดหยุ่นต่ำ

4. การเข้าถึงได้ (Reach Ability) เกี่ยวข้องกับจำนวนของสมาชิกที่ข้อมูลข่าวสารจะต้องไหลผ่านจนกว่าจะถึงปลายทาง ในเครือข่ายการสื่อสารแบบลูกโซ่ ข้อมูลข่าวสารจะต้องไหลผ่านสมาชิกจำนวนมาก ก่อนที่จะไปถึงปลายทาง ตรงกันข้ามกับเครือข่ายการสื่อสารแบบวงล้อ ซึ่งข้อมูลข่าวสารไหลผ่านสมาชิกจำนวนน้อยก่อนที่จะไปถึงปลายทาง โดยจำนวนสมาชิกที่ข้อมูลข่าวสารจะต้องไหลผ่านมีมากเท่าไร ก็จะทำให้เกิดการบิดเบือนข้อมูลข่าวสารมากขึ้นเท่านั้น

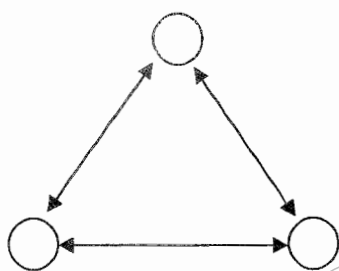
เครือข่ายที่เข้าถึงได้สูง

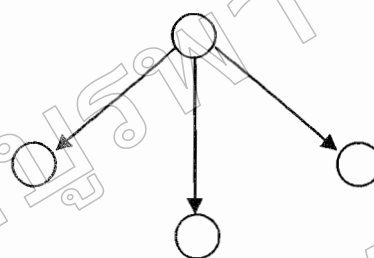
เครือข่ายที่เข้าถึงได้ต่ำ

ภาพที่ 12 เครือข่ายที่เข้าถึงได้สูง และ เครือข่ายที่เข้าถึงได้ต่ำ

5. การมีสมมาตร (Symmetry) เป็นตัวชี้วัดว่ามีการแบ่งปันการสื่อสารภายในเครือข่ายระหว่างสมาชิกอย่างเท่าเทียมกันหรือไม่ ซึ่งถ้าเป็นเครือข่ายที่มีความสมดุลสูง (Highly Symmetrical Network) จะมีลักษณะการสื่อสารแบบสองทาง ในขณะที่ถ้าเป็นเครือข่ายที่มีความไม่สมดุลสูง (Highly Asymmetrical Network) จะมีลักษณะการสื่อสารแบบทางเดียวและเป็นลักษณะการสื่อสารแบบบนลงล่าง

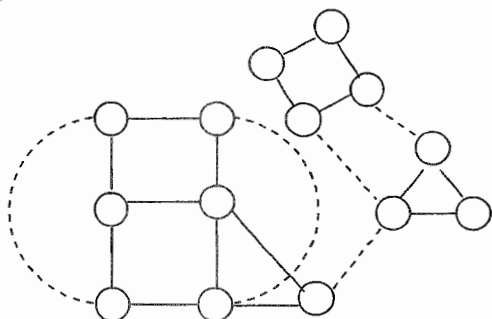
เครือข่ายที่มีสมมาตรสูง

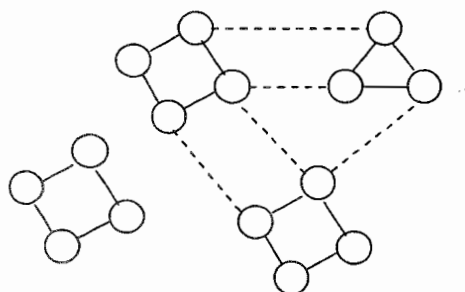
เครือข่ายที่มีสมมาตรต่ำ

ภาพที่ 13 เครือข่ายที่มีสมมาตรสูง และเครือข่ายที่มีสมมาตรต่ำ

6. การเปิดรับภายนอก (Openness) เป็นตัวชี้วัดว่าเครือข่ายมีการเชื่อมโยงกับสิ่งแวดล้อมภายนอกมากน้อยเพียงใด โดยเครือข่ายเปิด (Open Network) จะมีการเชื่อมโยงกับเครือข่ายอื่น ๆ ในระบบ เครือข่ายปิด (Closed Network) จะปิดตัวเอง อาจเนื่องมาจากสามารถปฏิบัติงานด้วยตนเองได้ ไม่ต้องการข้อมูลข่าวสารจากภายนอกในการบรรลุวัตถุประสงค์ของตนเองและไม่ต้องการสื่อสารกับภายนอกเพื่อข้อมูลข่าวสาร การบริการหรือสินค้าต่าง ๆ

เครือข่ายเปิด

เครือข่ายปิด

ภาพที่ 14 เครือข่ายที่มีการเปิดรับภายนอกแบบเปิดและปิด

Knoke (1990, pp. 119-149) ได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับอำนาจในท้องถิ่นตามบริบทของสหรัฐอเมริกาไว้ 3 รูปแบบคือ 1. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบชนชั้นนำ 2. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบพหุนิยม และ 3. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบอุปถัมภ์

1. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบชนชั้นนำ

แนวคิดเกี่ยวกับโครงสร้างอำนาจแบบชนชั้นนำนั้น ตั้งอยู่บนฐานคิดว่าความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจของชุมชนมีลักษณะเหมือนปิรามิดเชิงซ้อน (Multiple Pyramid) ที่ศูนย์กลางอยู่ที่คนกลุ่มน้อยในการเข้าไปมีอำนาจในการตัดสินใจเชิงนโยบาย ซึ่งหมายถึง กลุ่มชนชั้นนำ (Elite) ดังนั้น โครงสร้างอำนาจแบบชนชั้นนำจึงเป็นแบบแผนความสัมพันธ์ที่อำนาจกระจุกตัวอยู่ที่คนกลุ่มน้อย (Minority) ของสังคม ไม่ว่าจะเป็นในระดับชาติหรือในระดับท้องถิ่นชนชั้นนำเป็นกลุ่มสังคม (Social Group) ที่มีตำแหน่งบนจุดยอดสุดของปิรามิด (Social Hierarchy) ของการแบ่งชั้นทางสังคม (Social Stratification) การมีอำนาจแบบชนชั้นนำตั้งอยู่บนการจัดองค์การ เพื่อการครอบงำหรือปกครองคน (Domination) เนื่องจากผู้นำองค์การจะสามารถควบคุมการใช้ทรัพยากรในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรสินความมั่งคั่ง ตำแหน่งบังคับบัญชา ทักษะความรู้หรือสถานภาพทางสังคม นอกจากนี้ผู้นำดังกล่าวยังมีข้อมูลสารสนเทศมากกว่าคนที่อยู่ในระดับล่าง รวมถึงความสามารถในการให้ทุนให้โทษด้วย ชนชั้นนำท้องถิ่นจึงเป็นคนกลุ่มน้อยที่เคลื่อนไหวเพื่อรับใช้ผลประโยชน์กลุ่มชนชั้นตนเองเป็นหลัก ดังจะเห็นได้จากในสถานการณ์เมื่อกลุ่มผลประโยชน์ของชนชั้นนำขัดแย้งกับผลประโยชน์ของส่วนร่วม ดังนั้นอำนาจแบบชนชั้นนำจึงมีลักษณะของการปกครองที่ไม่ใช่ประชาธิปไตยที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการเลือกตั้งในรูปแบบของประชาธิปไตย (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2553)

ตัวแทนของนักวิชาการสำนักอเมริกันที่ศึกษาเกี่ยวกับชนชั้นนำ ได้แก่ Hunter และ Domhoff (ระดม วงษ์น้อย, 2527 ; Domhoff , 2002; ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2553)

Hunter (1953) ได้ศึกษาโครงสร้างอำนาจของชุมชนโดยให้ความสำคัญต่อฐานอำนาจที่มาจากหลากหลายรูปแบบ เช่น ตำแหน่งทางการเมืองหรือทุนทางเศรษฐกิจและหน่วยในการวิเคราะห์จะให้ความสำคัญแก่การวิเคราะห์องค์การแบบสหวิทยาการแทนที่การใช้กลุ่มแบบพหุนิยมหรือชนชั้น นอกจากนี้ Hunter ของชุมชนท้องถิ่นโดยเชื่อมโยงกับแนวคิดเครือข่ายอำนาจว่าได้มีการปฏิบัติหรือทำหน้าที่อย่างไร

ในการก่อรูปโครงสร้างอำนาจของชุมชนทั้ง Hunter และ Domhoff ต่างก็ให้ความสำคัญต่อเครือข่ายอำนาจในฐานะที่เป็นกลไกในการก่อรูปโครงสร้างอำนาจ เนื่องจากจุดเริ่มต้นของโครงสร้างอำนาจเกิดจากการสร้างเครือข่ายอำนาจขององค์การต่างๆ และ โยงกันจนก่อรูปเป็นโครงสร้างดังนั้นเครือข่ายอำนาจ ในที่นี้จึงเปรียบเสมือนอิฐบล็อก (Building Block) สำหรับการก่อ

รูปโครงสร้างขึ้นมา ในการก่อรูปโครงสร้างอำนาจแบบชนชั้นนำนั้น จะพบว่ากลไกกลางที่จะเป็นตัวเชื่อมระหว่างชนชั้นนำที่ถ่วงถ่วงกับประชาชนทั่วไป ได้แก่ เครือข่ายของระบบอุปถัมภ์

2. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบพหุนิยม

Dahl (1986) ได้วิจารณ์แนวคิดแบบชนชั้นนำว่าเป็นตัวแบบไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง เนื่องจากใช้วิธีการระบุโครงสร้างอำนาจโดยพิจารณาจากชื่อเสียง (Reputational Technique) วิธีนี้มีฐานการวิเคราะห์คนที่ชื่อเสียงจนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกในชุมชนท้องถิ่นย่อมจะได้รับความไว้วางใจในการตัดสินใจปัญหาของชุมชน วิธีนี้มีจุดอ่อนในบริบทของการวิจัยนี้ คือ คนที่มีอำนาจอาจจะไม่ใช่คนที่ชื่อเสียงดีแต่เพียงด้านเดียว เนื่องจากการใช้อำนาจในเชิงอิทธิพลอาจทำให้ผู้มีอำนาจมีทั้งจะเป็นผู้ที่ชื่อเสียงทั้งยอมรับและไม่ยอมรับ ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เช่น เป็นทั้งผู้อุปถัมภ์ช่วยเหลือคนและเป็นทั้งเจ้าพ่อที่ใช้ความรุนแรงนอกจากนี้ฐานคิดเกี่ยวกับโครงสร้างอำนาจตามวิธีนี้จะมีลักษณะที่แตกต่างจากโครงสร้างที่ใช้งานวิจัยนี้ คือ มองโครงสร้างอำนาจเป็นสิ่งที่มียุติตายตัวไม่เปลี่ยนแปลง

Dahl (1986) ได้นำเสนอวิธีการระบุโครงสร้างอำนาจโดยพิจารณาจากการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision-making Technique) ฐานการวิเคราะห์ของวิธีนี้ตั้งอยู่บนความเชื่อที่ว่าในการศึกษาผู้มีอำนาจท้องถิ่นนั้นจะต้องศึกษา ถึงพฤติกรรมจริง ๆ ที่เกิดขึ้นในกระบวนการทางการเมือง คือ การวิเคราะห์จากกระบวนการตัดสินใจปัญหาสาธารณะสำคัญ ๆ ว่า ใครเข้าร่วมตัดสินใจและใครมีบทบาทครอบงำผลการตัดสินใจดังกล่าว โดยมีคำถามว่าใครชนะ (Who Wins) จุดอ่อนที่สำคัญประการหนึ่งเมื่อนำมาใช้กับวิจัยนี้ คือ ผู้ที่เข้าร่วมประชุมที่เป็นทางการ อาจจะไม่ใช่อำนาจในการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ เนื่องจากเป็นตัวแทนที่ถูกเชิญให้มาบังหน้าก็ได้ ดังนั้นในการวิเคราะห์ชนชั้นนำจากการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ในงานวิจัยนี้จะพิจารณาถึงเวทีการตัดสินใจที่มีใช้การประชุมทางการเมืองแต่เพียงอย่างเดียว แต่จะต้องเสริมการประชุมที่ไม่เป็นทางการในประเด็นสาธารณะที่สำคัญ

จากการใช้วิธีศึกษาแบบมีส่วนร่วมในการตัดสินใจดังกล่าวจะพบว่า ในการตัดสินใจเกี่ยวกับนโยบายต่าง ๆ ไม่ได้มีแค่เฉพาะชนชั้นนำที่ผูกขาดอยู่กลุ่มเดียว แต่จะประกอบด้วยกลุ่มที่มีบทบาทหลากหลายแตกต่างกันไปในแต่ละนโยบายเนื่องจากอำนาจในการตัดสินใจจะกระจายไปตามฐานทรัพยากรที่แต่ละกลุ่มมีไม่เท่ากันไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรเรื่องเงิน การจ้างงาน ความเชี่ยวชาญ ตำแหน่ง หรือสถานภาพทางสังคม และในกระบวนการกำหนดนโยบายก็จะมีกลุ่มต่าง ๆ ที่ขัดแย้ง ต่อรอง และตกลงร่วมกัน นอกจากนี้ ยังพบว่ากลุ่มต่าง ๆ ที่เข้ามามีส่วนร่วมนั้นจะเป็นผู้มีบทบาททางการเมืองมากกว่าทางเศรษฐกิจและสังคม และผู้นำทางการเมืองนั้นจะมีบทบาทเป็นเพียงคนกลาง (Broker) ระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ที่มีความขัดแย้งกันมากว่าจะเป็นผู้นำที่ผูกขาดอำนาจการ

ตัดสินใจ

3. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบอุปถัมภ์

ระบบอุปถัมภ์เป็นแบบแผนความสัมพันธ์ที่อำนาจกระจุกตัวอยู่ที่ผู้นำ โครงสร้างอำนาจแบบอุปถัมภ์ตั้งอยู่บนเครือข่ายความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ (Face to Face) ที่มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลสองบุคคล (Dyadic) ที่มีการแลกเปลี่ยนกันอย่างไม่เท่าเทียมกัน (Unequal Exchange) เครือข่ายอุปถัมภ์จึงประกอบด้วยบุคคลสองประเภท คือ ผู้นำที่อาจมีชื่อเรียกต่าง ๆ เช่น ผู้อุปถัมภ์ ลูกพี่ เจ้านายหรือผู้ใหญ่แล้วแต่บริบท การเป็นผู้นำอุปถัมภ์จะมีฐานทรัพยากรที่สำคัญ คือ อำนาจรัฐ ตำแหน่งหน้าที่ สถานภาพทางสังคมหรือทักษะความรู้ต่างๆ ผู้นำจะต้องแสดงบทบาทที่สำคัญ คือ การให้ความคุ้มครองหรือช่วย “เคลียร์” รวมถึงให้ความก้าวหน้าแก่ผู้ตาม ดังนั้นผู้นำอุปถัมภ์อาจใช้วิธีการทั้งพระคุณในลักษณะของนักบุญหรือพระเดชในแบบเจ้าพ่อก็ได้ ส่วน บุคคลอีกประเภท คือ ผู้ตามซึ่งอาจจะมีชื่อเรียกตามบริบทว่า ผู้ใต้อุปถัมภ์ ลูกน้อง บริวารหรือผู้น้อย ผู้ใต้อุปถัมภ์จะขาดฐานทางทรัพยากรยกเว้นการมีแรงงานของตัวเอง เพื่อการรับใช้ลูกพี่ผู้อุปถัมภ์ ดังนั้นผู้ใต้อุปถัมภ์จะต้องมีค่านิยมที่สำคัญ คือ แนวคิดเรื่องบุญคุณ การรู้จักกตัญญูหรือข้อสัตย์จงรักภักดี (Scott, 1979; Kemp, 1969 อ้างถึงใน อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธ์, 2545)

ส่วนการศึกษาเครือข่ายอำนาจในบริบทสังคมไทยโดยนักวิชาการไทยและนักวิชาการต่างประเทศพบว่าสามารถสรุปได้ว่ามีแนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายอำนาจตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันอยู่ 4 รูปแบบ คือ 1. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบระบบเครือญาติ (Kind Ship System) 2. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบอุปถัมภ์ (Patron-client System) 3. แนวคิดเครือข่ายแบบชนชั้น (Class Structure) และ 4. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบกลุ่มฝักฝ่าย (Faction Group)

1. แนวคิดโครงสร้างอำนาจแบบระบบเครือญาติ

ระบบเครือญาติเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ตามระดับแนวนอนที่เกิดขึ้นมาจากความจำเป็นในชีวิตจริง ของชุมชนหมู่บ้าน ระบบเครือญาติดังกล่าวมีบทบาททั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง การทหาร และวัฒนธรรม (Popkin, 1979) ทั้งนี้เนื่องจากสังคมหมู่บ้านชนบทในอดีตมีข้อจำกัดทางเทคโนโลยีที่ทำให้ชาวบ้านต้องมารวมมือกัน โดยระบบเครือญาติจะมีส่วนให้หลักประกันในชีวิตและการบริโภค อีกทั้งยังทำหน้าที่ช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งด้านการบริการสังคม ไม่ว่าจะเป็นการป้องกันหมู่บ้าน การรักษาพยาบาล การให้สวัสดิการแก่เด็กและคนชรา (กาญจนา แก้วเทพ, 2527)

ไพฑูรย์ เครือแก้ว (2519) ได้ใช้แนวคิดของระบบเครือญาติในการอธิบายสังคมชนบทไทยว่า เป็นชุมชนที่มีกลุ่มปฐมภูมิ (Primary Group) โดยได้สรุปลักษณะทั่วไปของชนบทไทยไว้หลายประการ คือ ประเด็นแรก ชาวชนบทอยู่ร่วมกันแบบทุกคนรู้จักกัน ติดต่อกันและกันโดยตรง

ฐานะบุคคลเกิดขึ้นเอง โดยธรรมชาติ และมีการควบคุมทางสังคมแบบกันเอง ประการที่สอง สังคมชนบทมีการเลื่อนชั้นทางสังคม (Social Mobility) น้อย คือการโยกย้ายการเปลี่ยนฐานะ (Status) ไม่ค่อยจะมี ประการที่สาม ชาวชนบทมีโลกทัศน์เป็นคนหัวอนุรักษ์นิยม (Conservative) ยึดมั่นอยู่ในประเพณีเก่า ๆ และต่อต้านของใหม่ ประการที่สี่ ชาวชนบทมีความสัมพันธ์กันในหมู่บ้านอย่างแน่นแฟ้น เป็นแบบพวกเรา (In-group) มีชาวบ้านจะรู้จักกันหัวบ้านท้ายบ้าน รักใคร่รักก็รักกันทั้งหมู่บ้านเกลียดใครก็ชูปชิบประณามคน ๆ นั้นทั้งหมู่บ้าน

จะเห็นการมองของไพฑูรย์ เครือแก้ว เช่นนี้ เป็นการมองแบบองค์รวม (Holism) และมีลักษณะฝันหวาน (Romanticism) คือ เห็นแต่ภาพความสวยงาม ซึ่งความจริงแล้วเป็นเพียงด้านหนึ่งของสังคมชนบทเท่านั้น ส่วนความเป็นจริงที่ดำรงอยู่ในแบบความสัมพันธ์อื่น ๆ อาจถูกมองข้ามไป

ในระยะต่อมาแนวคิดระบบเครือข่ายในสังคมชนบทไทยก็ได้รับการยอมรับและอธิบายเพิ่มเติมจากนักวิชาการท่านอื่น ๆ เช่น Potter (1976) ยอมรับว่า กลุ่มเครือญาติเป็นลักษณะสามัญทั่วไปของโครงสร้างสังคมชาวนาไทย และสุเทพ สุนทรเกสซ์ (2511) ได้เสนอความคิดเพิ่มเติมว่า ความสัมพันธ์ทางครอบครัวและเครือญาติ เป็นพื้นฐานสำคัญอันจะก่อให้เกิดความร่วมมือทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ศาสนาและอื่น ๆ ในระดับที่ต้องการความร่วมมือของชาวบ้านทั้งหมู่บ้าน ในทางการเมืองนั้นเพื่อสะดวกในการปกครองจะมีการแบ่งเป็นกลุ่มครัวเรือน ซึ่งอาศัยความสัมพันธ์ทางครอบครัว และเครือญาติเป็นพื้นฐาน โดยแต่ละกลุ่มจะมีหัวหน้ากลุ่ม ที่มาจากผู้ที่มีอาวุโส และมีคุณธรรม หัวหน้ากลุ่มเครือญาติต่าง ๆ จะรวมตัวเป็นคณะปกครองหมู่บ้าน โดยเลือกหัวหน้าหมู่บ้านขึ้นมา เมื่อหัวหน้าหมู่บ้านต้องการสั่งงาน หรือติดต่อกับลูกบ้านก็จะประสานงานผ่านหัวหน้ากลุ่มเครือญาติต่าง ๆ จากการที่ปกครองโดยมีระบบเครือญาติเป็นพื้นฐานนี้เอง ทำให้บ้านที่ถูกเข้มารวมกลุ่มทางการเมืองการปกครองไม่เกิดความรู้สึกว่าเป็นคนแปลกหน้า หรือมีความรู้สึกว่าเป็นคนอื่น

เมื่อพิจารณาเครือข่ายแบบเครือญาติในด้านเศรษฐกิจ สุเทพ สุนทรเกสซ์ กล่าวว่า การแลกเปลี่ยนมักจะทำในลักษณะของความช่วยเหลือและพึ่งพาอาศัยกันเป็นหลัก ดังนั้นสิ่งตอบแทนในการแลกเปลี่ยนจึงเป็นเรื่องของการบริการตอบหรือให้ของกำนัลที่เป็นสัญลักษณ์มากกว่าที่จะเป็นเงิน นอกจากนี้ชาวบ้านยังถือคุณธรรมที่จะสนับสนุนให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวของกลุ่ม ดังนั้นภายใต้ระบบคุณธรรมและทัศนะของชาวบ้านที่ช่วยเหลือกันและกันนี้ ทำให้ชาวบ้านไม่สนับสนุนอาชีพการค้าขายและพ่อค้า

ข้อเสนอของสุเทพ สุนทรเกสซ์ ทำให้เราเห็นภาพของโครงสร้างอำนาจภายใต้ระบบเครือญาติว่ามีลักษณะการกระจายอำนาจออกไปตามกลุ่มเครือญาติและกระจายออกไปในแนวนอน โดยแหล่งที่มาของอำนาจที่สำคัญคือความมีอาวุโสและมีคุณธรรม

Amyot (1964) ได้ขยายโครงสร้างอำนาจแบบเครือญาติว่าในหมู่บ้านชนบทนั้นแต่ละคน

มักจะมีแนวโน้มไปในทางที่จะรวมเข้ากับกลุ่มที่เข้มแข็งกว่า มีบ่อยครั้งที่เดียวที่บุคคลจะเปลี่ยนนามสกุลเพื่อจะได้เป็นพวกเดียวกับกลุ่มเครือญาติที่มีอิทธิพลและในหมู่บ้านก็อาจมีการแข่งขันกันแย่งกันบ้างในกลุ่มต่าง ๆ แต่ก็ไม่ถึงกับมีการต่อสู้กัน กลุ่มทุกกลุ่มต่างสามารถและมีหน้าที่ทางสังคม มีความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกัน ผู้นำกลุ่มหนึ่งอาจจะมีบทบาทการปกครองของกลุ่มแข่งขันตนก็ได้ อัมโยได้กล่าวถึง ผู้นำของชุมชนไว้สองแบบคือ ผู้นำที่ได้รับการแต่งตั้งจากทางการ และผู้นำตามธรรมชาติหรือผู้นำที่ไม่ได้รับการแต่งตั้งจากทางการ และการที่ผู้นำจะได้รับความเคารพยำเกรงอย่างจริงจัง มักจะต้องมีรากฐานจากสิ่งหนึ่งหรือหลายสิ่งเหล่านี้รวมกันคือ การมีตำแหน่ง ความมีอาวุโส ความมั่งคั่งการมีอำนาจควบคุมโดยผ่านความเกี่ยวพันทางครอบครัว การมีการศึกษาดี อุปนิสัยใจคอดี และมีศีลธรรมดี

จะเห็นได้ว่าสังคมชนบทที่เสนอโดย Amyot นี้ มีภาพของความขัดแย้งเกิดขึ้นภายใต้ระบบเครือญาติบ้างแต่ก็เป็นการขัดแย้งที่ไม่รุนแรง และชาวบ้านก็ยังมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด และ Amyot ยังได้นำเสนอถึงลักษณะของโครงสร้างอำนาจซึ่งมีพื้นฐานจากระบบเครือญาติ ซึ่งกรณีนี้ก็ไม่ต่างจากสุเทพ สุนทรเกสัช มากนักแต่ประเด็นที่ต่างกันชัดเจนคือ Amyot เริ่มที่จะเสนอปัจจัยหรือสิ่งเกื้อหนุน อันเป็นแหล่งที่มาของอำนาจ ที่หลากหลายและต่างจากคนอื่น ๆ อย่งไรก็ตามภายใต้การเสนอระบบเครือญาติของนักวิชาการที่ผ่านมา

นักวิชาการในปัจจุบันที่วิเคราะห์ชุมชนหมู่บ้านโดยอาศัยเครือข่ายระบบเครือญาติที่มีความโดดเด่นก็คือ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2527) ซึ่งได้วิเคราะห์เศรษฐกิจของหมู่บ้านไทยในอดีต โดยใช้แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชีย (Asiatic Mode of Production) เป็นกรอบในการวิเคราะห์แต่ถึงแม้ว่าฉัตรทิพย์ นาถสุภา ใช้กรอบคิดดังกล่าวในการวิเคราะห์ซึ่งก็ทำให้เห็นภาพที่ชัดเจนในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านในชนบทไทยกับปัจจัยภายนอก อีกด้านหนึ่งฉัตรทิพย์ นาถสุภา กลับมองหมู่บ้านชนบทไทยในลักษณะที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ดังข้อความต่อไปนี้ “สภาพหมู่บ้านไทยในอดีต มีระบบเศรษฐกิจพอเพียง ไม่ต้องพึ่งโลกภายนอก มีความผูกพันภายในสูง ครอบครองที่ดิน โดยผ่านการเป็นสมาชิกของชุมชน มีความเชื่อมร้อยกัน คือนับถือผีปู่ ย่า ตา ยาย เดียวกันของหมู่บ้าน นับญาติและทำกิจกรรมทางสังคมร่วมกัน ยังไม่มีการแบ่งแยกชนชั้น ความสัมพันธ์ทางการผลิตมีลักษณะคล้ายชุมชนสังคมนิยมบุพกาล เป็นชุมชนขนาดเล็กมีสมาชิกเห็นอกเห็นใจช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน”

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา กล่าวว่า ถึงแม้หมู่บ้านชนบทจะมีความสัมพันธ์กับภายนอก แต่ชุมชนก็ยังไม่ได้แตกสลายและมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก ทั้งนี้เนื่องมาจากสาเหตุ 3 ประการ คือ 1. ความสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต โดยเฉพาะที่ดินว่างเปล่ามากและเป็นที่ดินที่มีความสมบูรณ์ ทำให้ชาวบ้านสามารถเอาทรัพยากรธรรมชาติออกมาชดเชยกับความล้าหลังทางเทคโนโลยี และการขาด

จากรัฐและระบบทุนนิยมได้ด้วย ทำให้ชาวบ้านสามารถต่อสู้คงไว้ซึ่งวิถีการผลิตแบบโบราณได้ช้านาน และหมู่บ้านไม่พังทลายง่าย 2. ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคง สมาชิกมีความเห็นอกเห็นใจช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทำให้ชาวบ้านมั่นคงและมีความสุข ไม่อยากเปลี่ยนแปลง ไม่อยากแสวงหาระบบใหม่ไม่ต้องคิดวางแผนแก้ไขปัญหาระยะยาว และ 3. ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนนิยมไทยซึ่งเข้าไปชูดริคด้วยโดยตรงจากหมู่บ้านแบบบังคับนอกกลไกเศรษฐกิจ ทำให้พัฒนาการของชนชั้นระหว่างรัฐกับชาวบ้านล่าช้า อีกทั้งระบบทุนนิยมไทยก็เป็นทุนนิยมที่ไม่เป็นอิสระจากรัฐ กลับพึ่งพิงอำนาจการผูกขาดจากรัฐ และรับเอาจิตสำนึก

ศักดินาเข้ามาในการติดต่อกับหมู่บ้าน ชูครีตส่วนเกินจากชนบทโดยการเก็บค่าเช่าและดอกเบี้ยเป็นหลัก มิได้เข้าไปเปลี่ยนวิถีการผลิตภายในหมู่บ้านแต่อย่างใด

จะเห็นได้ว่าฉัตรทิพย์ นาถสุภา ก็เป็นนักวิชาการอีกท่านหนึ่งที่มองหมู่บ้านชนบทไทยในลักษณะจินตนิยม ซึ่งเห็นแต่ด้านที่ดีของความสัมพันธ์ภายในหมู่บ้าน โดยมิได้มองว่าพลวัตภายในหมู่บ้านเป็นอย่างไรและแท้จริงแล้วหมู่บ้านมีลักษณะเป็นเนื้อเดียวกันจริงหรือไม่และสัมพันธ์กับภายนอกนั้นแม้ว่ารัฐและระบบทุนนิยมไทยจะไม่เข้าไปเปลี่ยนวิถีการผลิต และความสัมพันธ์ทางการผลิตของหมู่บ้าน แต่อิทธิพลด้านอื่นของรัฐและทุนนิยมไทยที่เข้าไปแทรกแซงหมู่บ้านกลับมีไม่น้อย โดยเฉพาะอิทธิพลในด้านระบบคิดและอุดมการณ์ ตลอดจนระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจจากภายนอกที่เข้าไปกระทบต่อหมู่บ้าน

กล่าวโดยสรุป กลุ่มนักวิชาการที่มองความสัมพันธ์ของหมู่บ้านภายใต้ระบบเครือญาติ มีลักษณะที่สำคัญดังนี้

1. หมู่บ้านเป็นองค์รวมที่เป็นเอกภาพไม่มีการขัดแย้ง
2. หมู่บ้านไม่มีความแตกต่างในเรื่องของอำนาจ
3. โครงสร้างของหมู่บ้านให้ความสำคัญกับความมีอาวุโส ความมีคุณธรรมเป็นด้านหลัก ส่วนในเรื่องของความมั่งคั่ง เป็นด้านรอง
4. สังคมหมู่บ้านมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในด้านต่าง ๆ เช่นด้านการผลิต การป้องกันหมู่บ้าน และการให้สวัสดิการทางด้านการรักษาพยาบาล เป็นต้น
5. โครงสร้างอำนาจเป็นลักษณะการกระจายอำนาจตามกลุ่มเครือญาติ และเป็นแนวนอน
2. แนวคิดระบบโครงสร้างอำนาจแบบอุปถัมภ์

เครือข่ายความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ เป็นระบบที่เกิดขึ้นในสังคมศักดินาของไทยที่มีการจัดลำดับชั้นของสังคมแบบเจ้าขุนมูลนาย และไพร่ การศึกษาแนวคิดระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทยนั้น อकिन ระพีพัฒน์ (2521) ได้ศึกษาสังคมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416) โดยกล่าวถึงความเป็นมาของระบบอุปถัมภ์ว่า “ประวัติศาสตร์ของราชอาณาจักรไทย ได้ชี้ให้เห็นถึงความ

พยายามซ้ำแล้วซ้ำเล่า ในการที่จะควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พลตามหลักแห่งอำนาจ (Authorized Code) ในระบบศักดินา กษัตริย์จะเป็นผู้จัดลำดับชั้นของตำแหน่ง” ลักษณะของการจัดไพร่พล ให้แก่ขุนนาง และเจ้านายของกษัตริย์นี้เองที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้านายกับไพร่พลในสังกัดของตัวเอง และความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์นี้ รวมอยู่ในโครงสร้างของระบบราชการมาตลอด แม้ว่าจะมีการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ตาม (อकिन ระพีพัฒน์, 2527)

อकिन ระพีพัฒน์ กล่าวว่า ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์ที่สำคัญที่สุดในการจัดระเบียบสังคมไทย ความสัมพันธ์แบบดังกล่าวมีลักษณะเป็นแบบลูกน้อง-ลูกพี่ ซึ่งตั้งอยู่บนรากฐานแห่งความไม่เสมอภาค ในการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ (ไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ในด้านเศรษฐกิจ การเมือง หรือสังคมก็ตาม) ความสัมพันธ์แบบนี้ เป็นรากฐานของการจัดกลุ่มที่เรียกกันว่า “กลุ่มอุปถัมภ์” เป็นกลุ่มที่มีการจัดสมาชิกของกลุ่มลดหลั่นเป็นชั้น ตามปกติจะมีผู้นำคนหนึ่ง และมีลูกน้องจำนวนหนึ่ง ผู้นำสามารถผูกพันความจงรักภักดีของลูกน้องไว้ โดยการจัดสรรผลประโยชน์ให้แก่ลูกน้อง ได้อย่างเป็นที่พอใจทั่วหน้า สำหรับผู้ที่จะเป็นผู้นำกลุ่มอุปถัมภ์ จะต้องเป็นบุคคลที่มีอำนาจและ หรือทรัพย์สินเงินทอง ผู้นำดังกล่าว อาจเป็นข้าราชการ พ่อค้าหรือแม้แต่ชาวนาที่ร่ำรวยก็ได้

ในแง่ของความสัมพันธ์ภายในกลุ่มอุปถัมภ์ ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับผู้ใต้อุปถัมภ์ อकिन ระพีพัฒน์ ได้เปรียบเทียบว่า หุ่นจำลองของกลุ่มอุปถัมภ์ที่ดีคือครอบครัว ดังนั้น ผู้นำกลุ่มอุปถัมภ์ที่ดีจึงเปรียบเสมือนหัวหน้าครอบครัว ผู้มีหน้าที่ปกป้องบุตรธิดาและแจกจ่ายผลประโยชน์ให้แก่บุตรธิดาโดยทั่วหน้า แต่อีกด้านหนึ่งได้ก่อสิทธิพ้องปกครองลูกของไทย (Paternalism) ขึ้น และสิทธินี้เห็นชัดในระบบราชการที่ผู้ใหญ่มักจะไม่ค่อยกระจายอำนาจการตัดสินใจแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา แต่ผู้ใหญ่ก็ให้การพิทักษ์คุ้มครองเมื่อผู้ใต้บังคับบัญชาทำผิด

นอกจากด้านบวกของระบบอุปถัมภ์ ซึ่ง อकिन ระพีพัฒน์ ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนแล้ว ก็ยังมีอีกด้านหนึ่งของระบบอุปถัมภ์ซึ่งเป็นด้านที่แฝงเร้นอยู่ อकिन ระพีพัฒน์ กล่าวว่า “อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์ระหว่างนาย-ไพร่ในอดีต ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่าง ข้าราชการและ พ่อค้ากับชาวนา ในปัจจุบันก็ดี มีปัจจัยของการเอารัดเอาเปรียบซ่อนอยู่ในความสัมพันธ์นั้น”

ภาพของระบบอุปถัมภ์ภายในแนวคิดของอकिन ระพีพัฒน์ ทำให้เราเห็นถึงด้านบวกเป็นส่วนใหญ่ และ Scott (1997) ก็เป็นนักวิชาการอีกคนหนึ่ง ที่มีความเห็นเรื่องระบบอุปถัมภ์ไม่ต่างจากอकिन ระพีพัฒน์ มากนัก เขากล่าวว่า ระบบอุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนสองกลุ่มที่เอื้อประโยชน์ให้ทั้งสองฝ่าย คือให้ประโยชน์ทั้งผู้อุปถัมภ์และผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ โดยมีปทัสฐานของการเอื้อเพื่อเอื้อแผ่ และการมีพอกินของผู้ถูกอุปถัมภ์เป็นตัวกำหนด โดยพื้นฐานแล้วความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์นี้ มีแก่นที่สำคัญอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก เป็นความสัมพันธ์ที่พัฒนาขึ้นมาระหว่างคน

สองกลุ่ม ที่มีความไม่เท่าเทียมกันในด้านสถานะ ความมั่งคั่ง และอิทธิพล ประการที่สอง การก่อรูป (Formation) และการคงอยู่ (Maintenance) ของความสัมพันธ์ขึ้นกับการพึ่งพาซึ่งกันและกันในการ แลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ ประการที่สาม พัฒนาการ การคงอยู่ของความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์จะ ใช้ความสัมพันธ์แบบซึ่งหน้า

นอกจากจะเห็นภาพของการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับผู้ได้อุปถัมภ์ที่ นำเสนอมาแล้ว ยังมีภาพอีกด้านหนึ่งของระบบอุปถัมภ์ที่เราจะนำเสนอต่อไป ซึ่งเป็นภาพที่แฝงเร้น อยู่ภายใต้ความสัมพันธ์แบบนี้ Popkin (1979) เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับผู้ได้ อุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์เรื่องอำนาจ โดยที่ผู้อุปถัมภ์จะพยายามกันไม่ให้อีกฝ่ายรวมตัวกัน เพื่อเพิ่ม อำนาจต่อรองกับตน และพยายามปิดกั้นทางเลือกต่าง ๆ ของผู้ได้อุปถัมภ์ และในด้านแฝงเร้นของ ระบบอุปถัมภ์นี้ กาญจนา แก้วเทพ ได้อธิบายไว้อย่างชัดเจนมาก ในหนังสือ “จิตสำนึกของชาวนา” ว่า ระบบอุปถัมภ์ เป็นความสัมพันธ์ทางสังคมที่แลกเปลี่ยนอย่างไม่เท่าเทียมกันระหว่างสองกลุ่ม และเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เอื้ออำนวยผลต่อกัน กล่าวคือสิ่งที่เจ้านายมอบให้เป็นการคุ้มครองมี ลักษณะ “ประทานมาด้วยความกรุณา” แต่สิ่งที่ลูกน้องเสนอให้มียุทธลักษณะเป็นการ “ตอบแทนบุญคุณ” ในการดำรงรักษาระบบนี้ มีการสร้างอุดมการณ์ที่แสดงให้เห็นว่าระบบอุปถัมภ์เป็นไปตามธรรมชาติ และบางส่วนได้กลายเป็นค่านิยมประจำใจของผู้ย่อย ไป เช่น “อาสาเจ้าจนตัวตาย อาสานายแค่ พอแรง” เมื่อสังคมพัฒนาเป็นระบบใหม่ที่เน้นการแข่งขันมากกว่าอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของเจ้านาย ระบบ อุปถัมภ์สมัยใหม่ก็ได้รับการปรับปรุงให้สอดคล้องกับหลักการแข่งขัน โดยเจ้านายใช้กลไกสองอย่าง คือ

1. สร้างความรู้สึกให้เกิดในหมู่ผู้น้อยว่า ตนเองได้รับความเมตตากรุณาหรือโปรดปราน เป็นพิเศษ
 2. จัดลำดับชั้นของอภิสิทธิ์ (Hierarchy of Privilege) ในลักษณะการแลกเปลี่ยนคือถ้าใคร ชื่อสัตย์มากก็จะได้รับรางวัลตอบแทนมาก เจ้าที่ดินจะยกใครคนใดคนหนึ่งในท่ามกลางหมู่ผู้น้อยให้ ขึ้นมาอยู่เหนือคนอื่น เมื่อคน ๆ นั้นแสดงความซื่อสัตย์ออกมามาก ตำแหน่งอภิสิทธิ์นี้มีอยู่เสมอ แต่ ตัวบุคคลจะเปลี่ยนเวียนกันไป แบบรายการ “บันไดคดรา” เพื่อให้เกิดการแข่งขันในหมู่ น้อย ผลที่ ตามมาของระบบอุปถัมภ์ล้วนแต่สร้างผลในด้านลบให้แกจิตสำนึกผู้น้อย คือความคิดที่ว่าตนเอง ไม่ได้ถูกกดขี่และมองผู้กดขี่นั้นเป็นผู้มีพระคุณ ตนเองมีหน้าที่กตัญญู (กาญจนา แก้วเทพ อ้างแล้ว)
- ระบบอุปถัมภ์ถือได้ว่ามีลักษณะพลวัตในประวัติศาสตร์ Scott (1972) ได้ชี้ให้เห็นถึง ความเปลี่ยนแปลงของระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิมและแบบสมัยใหม่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไว้ 7 ประเด็น คือ

1. ระยะเวลา ของพันธะระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้ได้อุปถัมภ์ในแบบดั้งเดิมนั้นมีความ

ต่อเนื่องมากกว่าแบบสมัยใหม่ กล่าวคือ หากบุคคลในสังกัดกลุ่มอุปถัมภ์ใดแล้วโอกาสที่เขาจะเปลี่ยนไปสังกัดกลุ่มอุปถัมภ์กลุ่มใหม่มีน้อยมาก ขณะที่ในปัจจุบันนั้นการสังกัดกลุ่มอุปถัมภ์ใดกลุ่มหนึ่งของบุคคลอาจมีระยะเวลาไม่มากนักและอาจมีการเปลี่ยนแปลงโยกย้ายจากกลุ่มหนึ่งไปสู่อีกกลุ่มหนึ่งได้ง่าย

2. ขอบเขตการแลกเปลี่ยนทรัพยากร ภายในกลุ่มอุปถัมภ์แบบดั้งเดิมนั้นการแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นอย่างหลากหลายในแทบทุกมิติของชีวิตระหว่างผู้อุปถัมภ์กับผู้ได้อุปถัมภ์ แต่ในแบบสมัยใหม่ มิติของการแลกเปลี่ยนจะมีลักษณะเฉพาะเรื่องมากขึ้น เช่น กลุ่มอุปถัมภ์ในเชิงเศรษฐกิจก็จะเน้นการแลกเปลี่ยนด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก ส่วนอุปถัมภ์ทางการเมืองก็จะเน้นการแลกเปลี่ยนทางการเมือง และในชุมชนหนึ่งอาจมีกลุ่มอุปถัมภ์หลายกลุ่มตามลักษณะอาชีพของบุคคลเหล่านั้น

3. ฐานทรัพยากร ดั้งเดิมนั้นฐานทรัพยากรจะอยู่ภายในชุมชนเป็นหลักและอยู่ที่ตัวผู้อุปถัมภ์เป็นสำคัญ แต่ระบบอุปถัมภ์แบบสมัยใหม่ฐานทรัพยากรจะมีการเชื่อมโยงกับภายนอกชุมชน ซึ่งอยู่ที่หน่วยงานเป็นสำคัญ (Office Based) เช่น ระบบราชการ ระบบการเมืองและระบบเศรษฐกิจ แบบทุนนิยม ชาวบ้านในชุมชนอาจมีความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์โดยตรงกับข้าราชการ นักการเมือง และนายทุนที่อยู่ภายนอกชุมชนหรืออาจสัมพันธ์โดยอ้อมผ่านผู้นำชุมชนก็ได้

4. สิ่งที่ใช้มาใช้ในการแลกเปลี่ยนระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้ได้อุปถัมภ์ จะพบว่าในระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิมนั้น คือ ความรู้สึกเชิงบุญคุณเป็นด้านหลัก ส่วนวัตถุหรือผลตอบแทนที่เป็นรูปธรรมนั้นมีความสำคัญรองลงมา แต่ในปัจจุบันความสำคัญมีลักษณะกลับด้านกัน

5. การควบคุมทรัพยากร ระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิมนั้นกลุ่มอุปถัมภ์มีศักยภาพของการควบคุมทรัพยากรท้องถิ่นสูง แต่ในปัจจุบันอำนาจภายนอกทั้งอำนาจรัฐและอำนาจทุนเข้ามามีอิทธิพลในการควบคุมทรัพยากรท้องถิ่นมากขึ้น

6. ความแตกต่างระหว่างสมาชิกในกลุ่ม ระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิมนั้น มีความแตกต่างของสมาชิกภายในกลุ่มอุปถัมภ์นั้นมีน้อย แต่ในปัจจุบันสมาชิกมีความหลากหลายมากขึ้น

7. หลักประกันร่วมของสมาชิก กลุ่มแบบดั้งเดิมนั้นสมาชิกจะมีหลักประกันในการสังกัดกลุ่มสูงมาก โดยเฉพาะหากมีเรื่องเดือดร้อนหรือต้องการความช่วยเหลือปกป้องจากผู้อุปถัมภ์ก็จะได้รับความคุ้มครองมาก แต่ในปัจจุบันหลักประกันในเรื่องความคุ้มครองดังกล่าวลดลง

3. แนวคิดโครงสร้างอำนาจแบบชนชั้น

แนวคิดเรื่องชนชั้น แนวมาร์กซิส สามารถนำมาใช้ในการอธิบาย เครือข่ายทางสังคมได้ เนื่องจากมาร์กซิส วิเคราะห์จากฐานความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นหลัก แนวคิดเรื่องชนชั้น ในทางวัตถุนิยมประวัติศาสตร์นั้น มิได้วัดจากขนาดของทรัพย์สินและรายได้เป็นหลัก หากวัดจากความสัมพันธ์ที่กลุ่มคนในสังคมกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ที่เป็นเจ้าของ หรือผู้ควบคุมปัจจัยการผลิต (อันได้แก่ ที่ดิน

แรงงาน ทุน และเทคโนโลยี) ปัจจัยการกระจายและแลกเปลี่ยนเพราะการเป็นเจ้าของและผู้ควบคุม ปัจจัยดังกล่าวเท่ากับเป็นผู้มีอิทธิพลในการกำหนดว่าในขบวนการผลิตนั้น ใครควรจะได้รับส่วนแบ่งอย่างไรและเท่าไร (วิทยากร เชียงกุล, 2525)

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาวิทยากรพบว่า การแผ่ขยายของระบบทุนนิยมในชนบทภาคกลางทำให้ความแตกต่างทางชนชั้นในชนบทเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเจน โดยเฉพาะในแง่ความแตกต่างกันในการเป็นเจ้าของและผู้ควบคุมที่ดิน ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในชนบท มีกลุ่มที่กำลังพัฒนาเป็นชนชั้นสำคัญเกิดขึ้นสองชนชั้น คือพวกเจ้าที่ดิน นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชนที่อยู่ระหว่างกลางของ 2 ชนชั้นที่อยู่ตรงข้ามกันนี้ คือชาวนาที่มีที่ดินขนาดเล็กจนถึงขนาดกลางและชาวนาที่มีที่ดินบางส่วนเป็นผู้เช่าบางส่วน

ข้อค้นพบของวิทยากร เชียงกุล สอดคล้องกับการพบของ อานันท์ กาญจนพันธ์ (2527) ในชนบทภาคเหนือ กล่าวคือ ภายหลังทศวรรษที่ 70 (หลังปี ค.ศ. 1960) ความแตกต่างของชนชั้นในสังคมชาวนาแทบจะเรียกได้ว่าเป็นสิ่งที่เห็นจริงโดยไม่ต้องพิสูจน์เลยก็ว่าได้ แม้แต่เอกสารราชการก็รับว่ามีชนชั้นชาวนาที่ยากจนในชนบท และความแตกต่างระหว่างชนชั้นในชนบทได้มีการก่อตัวขึ้นและพัฒนาท่ามกลางความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตต่าง ๆ ความแตกต่างอันนี้เองทำให้ชนชั้นหนึ่งที่ควบคุมปัจจัยการผลิต มีอำนาจ และอิทธิพลต่าง ๆ เหนือชนชั้นอื่น ซึ่งอานันท์ กาญจนพันธ์ ได้แบ่งชนชั้นชาวนาในชนบทออกเป็น 5 ชนชั้นด้วยกันคือ

1. ชนชั้นชาวนารับจ้างซึ่งเป็นพวกไม่มีที่ดิน มีรายได้ส่วนใหญ่มาจากการรับจ้าง
2. ชาวนาจนมีรายได้จากที่ดินเล็กน้อย ซึ่งอาจจะเพียงพอต่อการยังชีพ แต่ก็หั่นเหม่ต่อการไม่พอกิน อาจจะต้องเช่าที่นาหรือไปรับจ้างเพื่อหารายได้เพิ่ม
3. ชาวนากลางมีที่ดินของตนเองและเช่าบ้าง มีรายได้เพียงพอต่อการยังชีพพึ่งตนเองได้ ส่วนใหญ่จะใช้แรงงานในครัวเรือนและแลกเปลี่ยนแรงงานกัน
4. ชาวนารวยมีที่ดินให้ผู้อื่นเช่าบ้าง หรืออาจทำนาด้วยการว่าจ้างผู้อื่น รายได้ส่วนใหญ่มาจากการเกษตร

5. นายทุนเจ้าที่ดินมีที่ดินให้คนอื่นเช่า มีเงินให้กู้ และอาจประกอบกิจกรรมนอกเหนือด้านการเกษตร โดยตรง เช่น ลงทุนซื้อรถแทรกเตอร์ หรือเป็นพ่อค้าคนกลาง ทำโรงสีข้าวขนาดเล็ก

4. แนวคิดโครงสร้างอำนาจแบบกลุ่มฝักฝ่าย

กลุ่มฝักฝ่าย หมายถึง กลุ่มที่มีลักษณะขัดแย้งทางการเมือง มีลักษณะที่ไม่ถาวร และไม่จัดระเบียบเป็นทางการ กลุ่มจะทำหน้าที่อย่างเข้มแข็งและเอากำไรเมื่อได้รับการกระตุ้นหรือเกิดกรณีพิพาทกันในการควบคุมทรัพยากรหรือคน สำหรับการรับคนเข้าเป็นสมาชิกนั้น รับด้วยหลักการนานาชนิตที่แตกต่างกันหลายประการ กลุ่มฝักฝ่ายซึ่งเป็นเครือข่ายที่ อาจขึ้นอยู่กับความ

ผูกพันทางเครือญาติ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ ความผูกพันทางเศรษฐกิจ ศาสนา หรือการเมือง หรืออันใดอันหนึ่งผสมกัน สมาชิกเหล่านี้เคลื่อนไหวและมีปฏิกริยาในรูปแบบ โครงสร้างอำนาจตามฐานะของหัวหน้ากับลูกน้อง ซึ่งบทบาทของแต่ละคนมิได้กำหนดชัดเจน และ ผลตอบแทนในหลายกรณีขึ้นอยู่กับการณ์พิจารณาของผู้นำ (ชาติชาย ณ เชียงใหม่, 2526)

สำหรับหมู่บ้านชนบทไทย อคิน ระพีพัฒน์ (2527) พบว่ากลุ่มฝักฝ่ายนี้เกิดในตำบลหรือ หมู่บ้านมีกลุ่มอุปถัมภ์อยู่หลายกลุ่ม และกลุ่มเหล่านี้แบ่งเป็นฝักฝ่ายที่มีความขัดแย้งซึ่งกันและกัน และ Potter ก็มีความเห็นคล้ายกับ อคิน ระพีพัฒน์ คือ กลุ่มฝักฝ่ายในหมู่บ้านชนบทไทย มักจะ ประกอบด้วยผู้นำสองคนหรือมากกว่านั้น พร้อมด้วยสมาชิกในกลุ่มอุปถัมภ์ของตน และพื้นฐานของ การเกิดกลุ่มฝักฝ่ายในหมู่บ้านในชนบทนั้น เกิดจากสาเหตุ 6 ประการ คือ

1. ความเป็นพันธมิตรระหว่าง ผู้นำในหมู่บ้านที่มีวัฒนธรรมและการเมืองที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและพยายามต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจในชุมชน
2. เขตหมู่บ้านตามการปกครองที่เป็นธรรมชาติ
3. ข้อขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่างที่อาศัยในชุมชนเดียวกัน
4. ข้อขัดแย้งระหว่างกลุ่มที่มีพื้นเพที่อาศัยเดิมแตกต่างกัน
5. ข้อขัดแย้งระหว่างกลุ่มในชุมชน ซึ่งสังกัดเป็นพรรคพวกของผู้อุปถัมภ์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่นอกชุมชน
6. ข้อขัดแย้งระหว่างกลุ่มที่สังกัดพรรคการเมืองต่าง ๆ

จะเห็นว่ารากฐานการเกิดกลุ่มฝักฝ่ายในหมู่บ้านของ Potter นั้นมีหลายประการด้วยกัน ซึ่งแต่ละอย่างเกิดขึ้นในสังคมของหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่ง หรือภายในหมู่บ้านเดียวอาจมีความขัดแย้งของกลุ่มฝักฝ่ายหลายแบบก็ได้ ซึ่งความขัดแย้งแต่ละอย่างก็มีผลต่อการกำหนดโครงสร้างอำนาจภายในหมู่บ้านทั้งสิ้น แต่โดยทั่วไปแล้ว ผู้เขียนมีความเห็นว่า ความเป็นพันธมิตรระหว่างผู้นำชุมชนที่มีวัฒนธรรมและการเมืองที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และพยายามต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจของกลุ่มตนกับความขัดแย้งระหว่างกลุ่มอุปถัมภ์ต่าง ๆ จะเป็นตัวกำหนดโครงสร้างอำนาจที่สำคัญในชุมชนมากกว่าความขัดแย้งอย่างอื่น ๆ

งานศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มการเมืองที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่งในหมู่บ้านชนบทไทย คือการศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มการเมืองในหมู่บ้านภาคเหนือของชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2526) พบว่าในหมู่บ้านมีกลุ่มการเมืองอยู่สองประเภทใหญ่ กลุ่มประเภทแรกได้แก่ กลุ่มของผู้มีอิทธิพล ซึ่งประกอบด้วยเจ้าของที่ดินรายใหญ่ พ่อค้าที่ร่ำรวย และผู้นำทางการปกครองของหมู่บ้าน กลุ่มเหล่านี้เป็นกลุ่มคนส่วนน้อยที่สามารถปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้าน และสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวกับคนภายนอกที่มีอิทธิพลทาง เศรษฐกิจ การเมือง โดยสามารถที่หาผลประโยชน์จากการที่หมู่บ้านได้รับผลกระทบ

ของการขยายตัวของบทบาทของรัฐและเศรษฐกิจการค้า รวมทั้งวัฒนธรรมสมัยใหม่ กลุ่มประเภทที่สอง คือ กลุ่มของคนในหมู่บ้านที่มีความทะเยอทะยานหรือคนที่เพิ่งอพยพเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านกลุ่มนี้ไม่พอใจต่อการที่กลุ่มอิทธิพลควบคุมผลประโยชน์ต่าง ๆ ในท้องถิ่น และมักจะเอาเปรียบคนยากจน กลุ่มต่อต้านนี้จะได้รับการสนับสนุนจากคนที่ยากจน คนที่ไม่พอใจต่อพฤติกรรมของกลุ่มอิทธิพล อย่างไรก็ตามก็มีความสัมพันธ์ภายในกลุ่มทั้งสองนี้ มีลักษณะของความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์

จากองค์ความรู้เกี่ยวกับเครือข่ายอำนาจทั้งในบริบทสากลและสังคมไทยพบว่าแนวคิดเครือข่ายอำนาจแต่ละแนวคิดมีจุดอ่อนจุดแข็งในการศึกษาเกี่ยวกับเครือข่ายอำนาจท้องถิ่นตั้งแต่ยุคกระจายอำนาจของชลบุรีดังนี้

1. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบพหุนิยม ในการศึกษาโครงสร้างอำนาจของจังหวัดชลบุรี ผู้วิจัยเห็นว่าแบบพหุนิยมไม่สอดคล้องกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในจังหวัดชลบุรี เนื่องจากพหุนิยมมีฐานคิดว่าการเมืองท้องถิ่นมีกลุ่มชนชั้นในการเคลื่อนไหว ดังนั้นผู้นำท้องถิ่นในฐานะคนกลางของกลุ่มจึงมีฐานอยู่ทางการเมืองมากกว่าทางเศรษฐกิจหรือสังคม

2. แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบระบบเครือข่าย แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบระบบเครือข่าย เช่น ระบบแก๊สในภาคเหนือ หรือระบบเจ้าโคตรในภาคอีสาน เป็นต้น เป็นระบบที่ถูกเปลี่ยนแปลงจากการเข้าไปแทรกแซงของระบบทุน การขยายตัวของรัฐส่วนกลางและการแพร่กระจายของลัทธิบริโภคนิยมที่เข้าไปในหมู่บ้านเพื่อทำให้บทบาทของระบบเครือข่ายหมดความสำคัญลงไปมากเช่นการเปลี่ยนผู้นำจากฐานของเครือข่ายไปสู่ฐานการเป็นผู้นำอุปถัมภ์รวมถึงการเปลี่ยนรูปแบบการแลกเปลี่ยนแรงงานในลักษณะการลงแขกไปเป็นการจ้างงานในหมู่บ้าน ดังนั้นตัวแบบแบบเครือข่ายจึงไม่สอดคล้องกับการวิเคราะห์เครือข่ายกระจายอำนาจของชลบุรีในปัจจุบัน

3. เครือข่ายอำนาจแบบชนชั้น เป็นรูปแบบเครือข่ายที่ยังไม่เกิดขึ้นในจังหวัดชลบุรีอย่างสมบูรณ์ เนื่องจากกลุ่มที่มีอำนาจในตำแหน่งทางการเมืองหนึ่งยังเป็นกลุ่มชนชั้นนำข้าราชการ เช่น ปลัดกระทรวงมหาดไทย ผู้ว่าราชการจังหวัด รวมถึงหัวหน้าส่วนราชการจากการปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาค เป็นต้น

4. เครือข่ายอำนาจแบบฟักฝ่าย ก็เป็นตัวแบบที่ไม่สอดคล้องกับสถานการณ์ของอำนาจในจังหวัดชลบุรีตั้งแต่ยุคแห่งการกระจายอำนาจ ในปี พ.ศ. 2537 เป็นต้นมา เนื่องจากอำนาจในชลบุรียังรวมศูนย์อยู่ที่กลุ่มชนชั้นนำของครอบครัวคุณปลื้ม ซึ่งรู้จักกันโดยทั่วไปว่า “บ้านใหญ่”

ในงานวิจัยนี้ จะใช้แนวคิดเครือข่ายอำนาจแบบชนชั้นนำและแบบอุปถัมภ์ ในลักษณะที่เป็นตัวแบบผสมผสาน (Mixed Model) เพื่อเป็นกรอบในการวิเคราะห์พลวัตของเครือข่ายอำนาจท้องถิ่นในจังหวัดชลบุรีในยุคของการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น

เอกสารทางวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเครือข่ายทางสังคม

เอกสารทางวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ผู้วิจัยได้สำรวจมาโดยภาพรวม พบว่ายังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับอำนาจท้องถิ่นโดยใช้แนวการศึกษาเครือข่ายโดยตรง เช่น จากการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมจึงเป็นแนวการศึกษาใหม่และได้รับการพัฒนาองค์ความรู้ ซึ่งเมื่อไม่นานมานี้ อย่างไรก็ตามมีงานวิจัยเกี่ยวกับเครือข่ายในสังคมไทยในแง่มุมอื่น ดังนี้

อกิน ระพีพัฒน์ (2520) ที่ศึกษาเรื่อง “ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง” โดยพยายามวิเคราะห์โครงสร้างทางสังคมและการเมืองของชุมชน การแก่งแย่งตำแหน่งวิถีชีวิต โดยนำเสนอเรื่องราวต่าง ๆ ของชุมชนผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ ทางสังคมระหว่างบุคคลที่มีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในชุมชนอย่างกว้างขวางหรือบุคคลผู้มีอิทธิพลที่ปฏิสัมพันธ์หรือมีความเชื่อมโยงกับบุคคลอื่นในชุมชน โดยเริ่มจากการศึกษาความสัมพันธ์ของคนในชุมชนใน 2 ลักษณะ คือ การกำหนดขอบเขตของเวทีและสนามอย่างกว้าง ๆ พร้อมกับค้นหาตัวผู้แสดงที่สำคัญบนเวที ซึ่งถือว่าเป็นจุดรวมของความสัมพันธ์ในสนาม รวมทั้งจับเหตุการณ์ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนเพื่อผู้แสดงในเหตุการณ์นั้น พร้อมทั้งศึกษาเครือข่ายและบทบาทของเขาในฐานะผู้แสดงในสถานการณ์เหล่านั้นว่าเขาสัมพันธ์กับใคร อย่างไรและมีผลต่อบทบาทของเขาอย่างไรในชุมชน

ไกรวุฒิ วัฒนเสน (2536) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเครือข่ายทางสังคมของเด็กเร่ร่อน” การศึกษาในงานชิ้นนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า บุคคลแวดล้อมที่มีความสัมพันธ์กับเด็กเร่ร่อน ได้แก่ ครอบครัวเดิม กลุ่มเพื่อน เจ้าหน้าที่ทั้งภาครัฐและเอกชน ตลอดจนบุคคลที่อาศัยอยู่รอบ ๆ กลุ่มเพื่อดูเหมือนจะเป็นกลุ่มที่มีความสำคัญกับเด็กเร่ร่อนกว่ากับบุคคลอื่นที่มีความสัมพันธ์อยู่บนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนเป็นหลัก ซึ่งทุกกระบวนการปฏิสัมพันธ์ของเด็กเร่ร่อนกับบุคคลอื่นล้วนเกิดจากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมและยังมีส่วนให้เด็กเร่ร่อนสามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมภายนอกได้

จ่านง แรกพินิจ (2537) ได้ศึกษาเรื่อง “แชร์แรงงาน: ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาวบ้านภาคใต้” ที่ศึกษาพัฒนาการของการแลกเปลี่ยนแรงงานในสังคมเกษตรในรูปแบบดั้งเดิมที่เป็นแบบ “ออกปาก-กินวาน” จนกลายมาเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานในรูปแบบ “แชร์แรงงานหรือพรรค” ซึ่งเป็นรูปแบบการรวบรวมกลุ่มทำงาน โดยมีแรงงานมาแลกเปลี่ยนกัน มีการกำหนดกติกาในการแลกเปลี่ยนที่ชัดเจน ซึ่งชาวบ้านหนึ่งคนสามารถเป็นสมาชิกได้มากกว่าหนึ่งกลุ่ม ดังนั้นแต่ละกลุ่มจึงมีสมาชิกซ้อนเหลื่อมกันอยู่ โดยมีสมาชิกที่อยู่ตรงจุดศูนย์กลาง (Node) ของเครือข่ายการแลกเปลี่ยนแรงงาน

ความน่าสนใจของงานชิ้นนี้ คือ ได้พยายามที่จะชี้ให้เห็นว่าการแลกเปลี่ยนแรงงานใน

ลักษณะแพร่แรงงานจนเกิดการเชื่อมโยงจนกลายเป็นเครือข่ายทั้งในชุมชนและนอกชุมชนนั้น เป็นการปรับตัวและผสมผสานทางวัฒนธรรมของชาวบ้านและชุมชนให้สอดคล้องและเหมาะสมกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่เปลี่ยนไป

สฤณา ฉันทดิลก (2541) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการผูกขาดตำแหน่งทางการเมืองของ ส.ส. จังหวัดสุพรรณบุรี กับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนตลาดบางลี่ ผลการศึกษาพบว่าการก่อตัวและพัฒนาทางการเมืองของ ส.ส. มีความเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชน ซึ่งต้องอาศัยความสัมพันธ์ของพ่อค้าในรูปแบบของเจ้าหนี้ ลูกหนี้ และลูกค้าประจำในชุมชน และคนนอกชุมชนเป็นพื้นฐานในการสร้างเครือข่ายทางการเมืองในการเชื่อมโยงชุมชนต่าง ๆ อีกทั้งมีการสร้างเครือข่ายหัวคะแนนในกลุ่มนักการเมืองระดับท้องถิ่น เพื่อเป็นฐานอำนาจทางการเมือง ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพในลักษณะที่ ส.ส. ได้จัดสร้างสาธารณูปโภคสร้างความสะดวกสบายทำให้เกิดผลกระทบต่องานวิถีชีวิตของชาวบ้าน โดยที่การพึ่งพาตนเองของคนในชุมชนลดลงมีความต้องการบริโภคผลิตภัณฑ์สินค้า บริการจากภายนอกมากยิ่งขึ้น

ปณิธิ สุขสมบูรณ์ (2545) เรื่อง “เครือข่ายทางสังคมและการแสวงหาทางเลือกของแม่ค้าหาบเร่ แผงลอย” ที่พบว่าผู้หญิงย้ายถิ่นเข้ากรุงเทพตั้งแต่อายุยังน้อย คือ ประมาณ 11-17 ปี ในการเข้ามาทำงานทำในกรุงเทพนั้นอาศัยเครือข่ายทางสังคมของผู้หญิง และผู้หญิงยังคงมีการติดต่อกับญาติพี่น้องของตนที่อยู่ชนบท เมื่อมีครอบครัวความขัดแย้งระหว่างบทบาทของความเป็นแม่ เป็นภรรยา กับบทบาทของการเป็นผู้หารายได้ให้กับครอบครัว เป็นเงื่อนไขที่กระทบต่อลักษณะครอบครัวของแม่ค้า และส่งผลให้แม่ค้าปรับตัวจัดการกับครอบครัวของตนเองในลักษณะที่แตกต่างหลากหลาย

เครือข่ายทางสังคมที่มีบทบาทสำคัญต่อการดำรงชีวิตของแม่ค้าหาบเร่แผงลอย ได้แก่ เครือญาติและญาติเสมือน เครือข่ายผู้ค้าขายหาบเร่แผงลอยด้วยกัน และเครือข่ายเงินกู้ แห้ว และการพนัน ซึ่งเครือข่ายทั้ง 3 มีลักษณะซ้อนทับกันแต่ผู้ศึกษาแยกประเภทเพื่อการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม เช่น ญาติพี่น้อง เพื่อนห้องเช่า หรือคนรู้จักเพียงผิวเผิน มีส่วนช่วยชักชวนให้ผู้หญิงเข้ามาอยู่อาศัยและทำงานในกรุงเทพ สนับสนุนให้ผู้หญิงเลือกประกอบอาชีพค้าขายหาบเร่แผงลอย และยังมีส่วนแนะนำทางเลือกการปรับตัวต่าง ๆ เมื่อผู้หญิงต้องเผชิญกับปัญหาและอุปสรรคในการค้าขาย ตลอดจนการดำรงชีวิตประจำวันของแม่ค้า ไม่ว่าจะเป็นการมาเช่าห้องเช่าอยู่อาศัยในชุมชนนางเลิ้ง การกู้เงิน เล่นแห้ว หรือการหยิบยืมเงินมาไว้ใช้จ่ายในยามจำเป็นล้วนต้องพึ่งพาอาศัยเครือข่ายทางสังคม

เกษมสานต์ ชัยศิลป์ (2548) ศึกษาเรื่องการพัฒนาเครือข่ายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของเยาวชนพบว่าการพัฒนาเครือข่ายมีองค์ประกอบสำคัญ 5 ประการ ได้แก่

1. การมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก

2. การปฏิบัติกิจกรรมร่วมกัน
3. การถ่ายทอดข้อมูลของเครือข่ายให้ผู้อื่นรับรู้
4. การสรรหาบุคคลเข้าร่วม
5. การจัดหาทรัพยากรในการดำเนินงาน

พระราชสรรค์ แสนภักดี (2549) ได้ศึกษาเรื่อง การจัดการความรู้ของเครือข่ายทางสังคม เพื่อการคุ้มครองผู้บริโภคด้านสุขภาพ พบว่า รูปแบบการจัดการความรู้ ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ

1. การสร้างผังเครือข่าย (Network Mapping)
2. การจัดทำแผนที่ความรู้
3. การบริหารความรู้ และ
4. การสรุปบทเรียนร่วมกันของเครือข่าย

กล่าวโดยสรุปแล้วอาจกล่าวได้ว่า งานวิจัยเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคมในสังคมไทยที่ผ่านมา เป็นการวิเคราะห์เครือข่ายในความหมายแคบคือ เน้นความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนแบบไม่เป็นทางการเท่านั้น ดังนั้นจึงละเลยเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เป็นทางการระหว่างองค์การ